

บทที่ ๒

พุทธวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พุทธวิธีในการสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้ศาสนาเกิดความเจริญรุ่งเรือง ซึ่งมีองค์ประกอบอีกหลายประการ ที่ทำให้การประกาศพระพุทธศาสนาเกิดความสำเร็จ เช่น ทรงมีบุคลิกภาพอันหาที่เปรียบมิได้ มีน้ำเสียงอันไพเราะ ตลอดจนชาติกำเนิดของพระองค์ ก็มีอิทธิพลในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเช่นกัน ในหมู่เริยสาวกทั้งหลาย จึงได้พากันเสียสละตามแบบอย่างพระพุทธองค์ เพราะเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในหลักคำสอน เปลี่ยนมานับถือและปฏิบัติตามพระธรรมของพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนา จึงเป็นศาสนาที่คนทั่วไปนำไปศึกษาและทดลองปฏิบัติตามหลักธรรม นำวิธีที่พระพุทธองค์ทรงวางกรอบเอาไว้นำไปปฏิบัติ เพื่อความเจริญงอกงามในอาชีพการงานและปลายทางสูงสุด กล่าวคือ การเข้าถึงพระนิพพาน

ดังนั้น พระพุทธองค์จึงประกอบด้วยคุณที่ยิ่งใหญ่ ๒ ประการ คือ “อตฺตหิตสมบัตติ” คือ ถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน ทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เอง เสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว (พระคุณข้อนี้ มุ่งเอาพระปัญญาเป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทธภาวะ คือ ความเป็นพระพุทธเจ้าและความเป็นอตฺตนาถะ คือ พึ่งตนเองได้) “ปรหิตปฏิบัติ” คือ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น (พระคุณข้อนี้ มุ่งเอาพระกรุณาเป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทธกิจ คือ หน้าที่ของพระพุทธเจ้าและความเป็นโลกนาถ คือ เป็นที่พึ่งของชาวโลกได้^๑)

๒.๑ เบื้องต้นในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พระบรมศาสดา หรือบรมครู ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือผู้เป็นยอดของครู พระนามนี้ ปราชนยูได้ถวายพระนามแด่พระพุทธองค์ บทพุทธคุณในบาลี มีคำถวายพระเกียรติไว้ว่า “สฺตถา เทวมนุสฺसानิ แปลว่า พระศาสดาของทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย” พระนามเหล่านี้ตีความหมายได้ว่า ปราชนยูและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย เคารพบูชา ยกย่องพระพุทธองค์ในฐานะทรงเป็นนักการสอนผู้ยิ่งใหญ่ ทรงมีปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมและทรงประสบความสำเร็จในการเผยแผ่พุทธธรรมได้เป็นอย่างดี พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในยุคที่ชมพูทวีปเป็นถิ่นนักปราชญ์ เต็มไปด้วยศาสตราจารย์เจ้าลัทธิ แต่ละท่านมีชื่อเสียงและความสามารถ ผู้ที่มาเผชิญกับพระพุทธองค์นั้น มีทั้งมาดีและมีทั้งมาร้าย ทั้งมาแสวงหาความรู้ ทั้งต้องการเพื่อนจะชม ปัญหาเหล่านั้น พระพุทธองค์ก็สามารถประสพชัยชนะโดยวิธีการสอน คำสอนของพระพุทธองค์ ชัดแย้งกับคำสอนในศาสนาเดิมและแย้งกับ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), วิสัยธรรมเพื่อเบิกนำวิสัยทัศน์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๐๒.

ความเชื่อ ความประพฤติดของสังคมสมัยนั้น เช่น การถือวรรณะ แต่พระพุทธองค์ทรงจัดตั้งระบบคำสอนและความเชื่อแบบใหม่ให้กับสังคม การกระทำเช่นนี้ได้มีการตอบรับจากสังคมในสมัยนั้นอย่างกว้างขวาง

การประกาศหลักคำสอน พระพุทธองค์ต้องเสด็จไปสั่งสอนในหลายถิ่นแคว้น ได้พบกับทุกชั้นชน ซึ่งมีระดับความเป็นอยู่ ความเชื่อถือนิสัยใจคอและสติปัญญา แตกต่างกันไป เพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงจัดปัญญาของคนเอาไว้ ๔ ประการ ได้แก่ อุกมฤตัญญู ผู้สามารถรู้ได้อย่างฉับพลัน, วิปจิตัญญู ผู้สามารถพอรู้ได้ เมื่ออธิบายความอย่างละเอียด แล้วซักถามทบทวน, เนยยะ ผู้สามารถเข้าใจได้ เมื่ออธิบายความอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน, ปทปรมะ ผู้ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้งและมีความเห็นผิดอย่างรุนแรง^๒ พระพุทธเจ้าทรงมีพระมหากรุณา แสดงธรรมที่ตรัสรู้สั่งสอนตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก ก็เริ่มด้วยปริยัตินี้เอง คือ ทรงแสดงธรรมด้วยพระโอษฐ์ เป็นเสียงที่แสดงธรรมโปรดผู้ฟังทั้งหลายและผู้ฟังที่ฟังแล้ว ก็เริ่มที่ปริยัตินี้เหมือนกัน คือ ฟัง จำ พิจารณา ทำความเข้าใจ อันเป็นลักษณะของปริยัตินี้ดังกล่าว จึงได้เรียกผู้ฟังที่ได้ศรัทธา ปัญญาในธรรมนับถือพระพุทธศาสนาว่า สาวก หรือสาวกะ หรือสาวิกา ถ้าเป็นชายก็เรียกว่าสาวก หญิงก็สาวิกา เหล่านั้น คือเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงถึงพร้อมด้วยพระคุณสมบัติของพระศาสดา ที่แปลว่า ผู้สอน หรือว่าครูอาจารย์ ทรงมีวิชาครูอย่างสมบูรณ์ จึงทรงทำให้ผู้ฟังที่เรียกว่าสาวกนั้นเข้าใจ ได้ศรัทธาปัญญาในธรรมที่ทรงแสดงได้ คุณสมบัติที่ควรจะกล่าวในที่นี้คือ ฟังทราบอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ๓ อย่าง คือ

- ๑) ทรงสั่งสอนเพื่อจะให้ผู้ฟังรู้จริงเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น
- ๒) ทรงสั่งสอนมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรงตามให้เห็นจริงได้
- ๓) ทรงสั่งสอนเป็นที่อัศจรรย์ คือ ผู้ปฏิบัติตาม ย่อมจะได้รับประโยชน์โดยสมควร แก่ความปฏิบัติ^๓

การแสดงธรรมของพระองค์ จึงทรงยังใช้หลักการสอนกับบุคคลแต่ละประเภทให้เหมาะสม โดยคำนึงถึงผู้เรียนและเนื้อหาของเรื่องที่สอนเป็นสำคัญ ความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ภายในระยะเวลาเพียง ๔ เดือนที่พระพุทธองค์ทรงประกาศพระพุทธศาสนา เข้าไปสู่จิตใจของชาวชมพูทวีป พระองค์ทรงเตรียมยุทธวิธีอันลุ่มลึกหลายประการ เพื่อนำไปเป็นกลยุทธ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ

ประการที่ ๑ ภายหลังจากที่เสด็จออกผนวช พระองค์ศึกษาและปฏิบัติธรรมตามแนวของบรรดานักพรตชาวชมพูทวีปหลายท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปฏิบัติธรรมตามแนวทางที่เรียกว่า

^๒ อัง.จตุกก. (ไทย, มหาจุฬา ฯ) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒., อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๓/๑๘๓.

^๓ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙-๒๐.

“ทุกกรกิริยา” ชนิดที่ไม่เคยมีนักพรตคนใดสามารถปฏิบัติได้ถึงเพียงนั้นมาก่อน จนที่สุดพระองค์ก็พบว่า การปฏิบัติแบบ “อัสติกิลมณานิโยค” เป็นการทรมานตนให้ลำบาก ไม่ใช่แนวทางของพระอริยะ และไม่ประกอบด้วยประโยชน์แต่อย่างใดเลย พระองค์จึงหันมาบำเพ็ญทางจิต ซึ่งเป็นแนวทางสายกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา อันประกอบด้วยองค์ ๘ จนกระทั่งทรงสามารถบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ กล่าวคือ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ หลักธรรมดังกล่าวนี้เอง คือ “ยฺหุทธวิธี” ประการสำคัญที่ทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนา ประสบความสำเร็จอย่างยิ่งใหญ่

ประการที่ ๒ ก่อนตัดสินพระทัยแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก พระองค์ทรงตรวจดูระดับสติปัญญาของบุคคลทุกหมู่เหล่า จนเห็นประจักษ์แจ้งด้วยพระญาณ ว่าสติปัญญาของบุคคล แบ่งออกได้ ๔ ระดับ คือ อุกมฺภิตฺตัญญู ปัญญาดีเลิศ หรือบัวโผล่ขึ้นมาพินน้ำ, วิปจิตฺตัญญู ผู้มีปัญญาดิรลงมา หรือบัวโผล่ขึ้นมาเสมอหน้า, เนยยะ ผู้มีปัญญापานกลาง หรือบัวอยู่ใต้น้ำ แต่จะบานในวันถัดไป, ปทปฺรมะ ผู้มีปัญญาน้อย หรือบัวที่มีโรค ยังอยู่ใต้น้ำไม่มีโอกาสขึ้นมาเหนือน้ำได้, การตรวจดูสติปัญญาของแต่ละบุคคลอย่างประจักษ์แจ้งด้วยพระญาณ คือ ยฺหุทธวิธีที่ทำให้ให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาประสบความสำเร็จ

ประการที่ ๓ การพิจารณาคัดเลือกบุคคลที่สมควรแสดงธรรมโปรดเป็นครั้งแรก ในเบื้องต้น พระองค์ทรงดำริจะโปรด อาหารดาบส กาลามโคตร และอุกทกดาบส รามบุตร แต่ท่านเหล่านั้นได้ถึงแก่กรรมแล้ว ทรงเห็นว่าปัญจวัคคีย์เหมาะสมที่จะได้รับการโปรด

ประการที่ ๔ การกำหนดรู้ใจ หรือความคิดของบุคคลอื่น ว่ากำลังคิดอะไร ต้องการอะไร เช่น ในขณะที่พราหมณ์คบตี เกิดความคิดขึ้นในใจว่า “พระมหาสมณะผู้นี้ (พระพุทธเจ้า) ประพฤติพรหมจรรย์ในท่านอรุเวลกัสสปะ หรือท่านอรุเวลกัสสปะ ประพฤติพรหมจรรย์ในพระมหาสมณะกันแน่” เมื่อพระองค์ทรงกำหนดรู้เช่นนี้แล้ว จึงสามารถกำหนดกลยุทธ์ได้อย่างฉับพลัน

ประการที่ ๕ การคัดเลือกหลักธรรมที่จะนำไปโปรดแต่ละบุคคล เพื่อให้สอดคล้องกับจริต ในเบื้องต้นจะมีเนื้อหาคล้ายกับสนับสนุน หรือคล้ายตามจริตของบุคคลนั้น ๆ แต่ในที่สุดเนื้อหาของหลักธรรม กลับมีลักษณะคล้ายกับหักมุมจริตของบุคคลนั้นโดยปริยาย เช่น

๑) ทรงนำธัมมจักกัปปวัตตนสูตรมาแสดงโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ซึ่งท่านเหล่านั้นชอบการปฏิบัติตนตามแนวอัสติกิลมณานิโยค เนื้อของธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระองค์จะกล่าวถึงทางสุดโต่ง ๒ สาย อันบรรพชิตไม่ควรเสพ กล่าวคือ กามสุขัลลิกานุโยคในกามทั้งหลายและอัสติกิลมณานิโยค การทรมานตน จนท่านโกณฑัญญะได้บรรลุโสดาบัน จากนั้นพระองค์ทรงนำ อนัตตลักขณสูตร ซึ่งกล่าวถึงขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา ที่ใครก็ไม่อาจควบคุมขั้นของตนเองได้ หรือให้เป็นอย่างความต้องการของตนเองได้ ในที่สุดปัญจวัคคีย์ก็ได้บรรลุพระอรหัตผล

๒) ทรงนำอาทิตตปริยายสูตรมาแสดงโปรดภิกษุขุทฺธิ ๑,๐๐๓ รูป ซึ่งเคยตั้งสำนักเผยแผ่ลัทธิบูชาไฟมายาวนาน เนื้อหาของพระสูตรกล่าวถึง อายุตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ

อายตนะภายนอก ๖ คือ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและธรรมารมณ์ พระองค์กล่าวว่า เป็นของร้อน เพราะไฟ คือ รากะ โทสะ โมหะ ในที่สุดภิกษุทั้งหลายก็ได้รับบรรลุหัตถผลพร้อมกัน การคัดเลือกหลักธรรมให้เหมาะสมกับจริตของบุคคล จึงเป็นยุทธวิธีที่สำคัญมาก ดังนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจึงเกิดความสำเร็จอย่างยิ่ง^๔

การแสดงพระอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาถ้อยคำแรกโปรดปัญจวัคคีย์ นับว่าเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปพร้อมกันอีกประการหนึ่งด้วย การเผยแผ่พุทธธรรม พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่แบบประยุกต์ เพื่อให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จาริต ประเพณีในแต่ละท้องถิ่น ที่มีความเชื่อที่แตกต่างกัน โดยใช้อุบาย ในการเลือกบุคคล รอจังหวะโอกาส การสอนของพระพุทธเจ้าในแต่ละครั้ง

วิธีการเผยแผ่พุทธธรรมในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่วิธีการประยุกต์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จาริต ประเพณีในแต่ละท้องถิ่น ที่มีความแตกต่างกันมากมาย ไม่ว่าจะทรงใช้วิธีไหนก็ตาม เช่น ทรงใช้อุบายในการเลือกบุคคล เพื่อรอจังหวะหรือโอกาส มักจะประสบผลสำเร็จเสมอ เพราะความสำเร็จเช่นนี้ไม่ใช่เป็นเหตุผลเฉพาะยุคสมัยเท่านั้น แต่ยังอาศัยบารมีธรรมที่ทรงสร้างมา เพื่อทำหน้าที่ของพระศาสดา โดยเฉพาะตามที่ท่านแสดงไว้ในที่ต่าง ๆ ความว่า “พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีให้บริบูรณ์ เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย พระองค์ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เอกบุคคลเมื่อบังเกิดขึ้น เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ต่อชาวโลก เอกบุคคลนั้น คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^๕ พิจารณาได้ว่า ในการแสดงธรรมของพระพุทธองค์ จึงมีระดับชั้นของธรรม กล่าวคือ หลักธรรมคำสอน จะมีความยากง่ายแตกต่างกัน ดังหลักฐานในพระไตรปิฎกมีในตอนหนึ่งว่า ครั้นปัจจุสมัยแห่งราตรี พระผู้มีพระภาคตื่นบรรทมแล้ว เสด็จจงกรมอยู่ ณ ที่แจ้ง ได้ทอดพระเนตรเห็นยสกุลบุตระ เดินมาแต่ไกล ครั้นแล้วเสด็จลงจากที่จงกรม ประทับนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ ขณะนั้น ยสกุลบุตระ เปล่งอุทานในที่ไมไกลพระผู้มีพระภาคว่า

ท่านผู้เจริญ ที่นี้ไม่วนวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง ทันทันนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกะยสกุลบุตระว่า ดูกรยส ที่นี้ไม่วนวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง มาเถิดยส นั่งลง เราจักแสดงธรรมแก่เธอ ที่นั้น ยสกุลบุตระรำเริงบันเทิงใจว่า ได้ยินว่า ที่นี้ไม่วนวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง ดังนี้ ก็ถอดรองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค แล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เมื่อยสกุลบุตระนั่งเรียบร้อยแล้ว พระผู้มี

^๔ แสวง อุดมศรี, **พระวินัยปิฎก ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๓-๔๖.

^๕ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), **พุทธวิธีเผยแผ่พระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

พระภาคได้ทรงแสดงอนุปฺพิกขา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สักคกถาและโทษความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลายและอาณิสสในคามออกจากกาม

เมื่อพระองค์ทรงทราบว่า ยสกุบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว ทรงประกาศพระธรรมเทศนา ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลย่อมมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่ยสกุบุตร ณ ที่นั่นนั้นแล ดุจผ้าที่สะอาดปราศจากมลทิน ควรได้รับน้ำย้อมเป็นอย่างดี ฉะนั้น^๖ พระพุทธองค์ทรงวางแผน เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามลำดับ ๓ ประการ คือ เสาะหาเหล่าสาวกผู้มีบุญและบวชารามมาก, อบรมสั่งสอนสาวกเหล่านั้นให้บรรลุนิพพานอย่างพระพุทธองค์และตรัสสอนเพิ่มเติม, ส่งสาวกออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในระยะแรกทรงส่งไป ๖๐ รูป รับสั่งให้ออกเดินทางแยกกันไป เพื่อให้การเผยแผ่ไปทั่วถึงทุกทิศ^๗

สรุปว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีองค์ประกอบสำคัญหลายประการด้วยกัน เมื่อรวมความหมายแห่งการเผยแผ่พระศาสนาแล้ว ปัจจัยที่สำคัญนั้น น่าจะเป็นความเสียสละอย่างยิ่งใหญ่ เช่น การเสียสละราชสมบัติ เสียสละความเป็นแห่งพระราชา เสียสละลูกและเมีย เสียสละพระเกียรติของพระองค์และสิ่งที่น่ายกย่องเทิดทูน สิ่งหนึ่งที่ขาดไม่ได้เลย คือ การเสียสละเวลาในการเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพระองค์เอง โดยที่พระองค์ไม่เคยบ่นว่าเหนื่อยยากแม้แต่อย่างใด ซึ่งเป็นการเสียสละที่ยิ่งใหญ่ที่บุคคลธรรมดาทำไม่ได้ เหล่านี้ จึงเป็นแนวทางอันพุทธบริษัทควรนำไปพิจารณาถึงความเสียสละของพระองค์ ด้วยการเอาแนวทางดังกล่าว นำไปปฏิบัติ เพื่อจะให้ได้เกิดประโยชน์ในการดำรงชีวิตที่ถูกต้องและเป็นประโยชน์ต่อภายภาคหน้าสืบต่อไป

๒.๒ พุทธวิธีในการสอน

วิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการเผยแผ่แบบประยุกต์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ทางสังคม จารีต ประเพณี ในแต่ละท้องถิ่นที่มีความแตกต่างกัน ทรงใช้อุปมาในการเลือกบุคคล รอจังหวะ หรือการรอโอกาสที่เหมาะสม

เราสามารถปฏิบัติตามอย่างพระพุทธเจ้า วิธีสอนคนของพระพุทธเจ้ามีทั้งนุ่มนวลและรุนแรง ครั้งหนึ่ง สารีพิกขมาชื่อนายเกส เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วสนทนาธรรม เกสถามพระพุทธเจ้าว่า

^๖ วิ.ม. (ไทย, มหาจุฬาฯ) ๔/๒๖/๓๒., วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๖/๓๐-๓๑.

^๗ พระมหาจตุร ญาณจาริ (จอกสมุทฺธ), “บทบาทการเผยแผ่ธรรมะของพระธรรมทัสนาธร (ทองสุก สุธสโส)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

“พระองค์มีวิธีฝึกคนอย่างไร จึงได้ชื่อว่า ปุริสทัมมสารถิ คือ เป็นสารถิผู้ฝึกบุรุษที่ควรฝึก เขาถาม พระพุทธเจ้าอย่างนี้ เพื่อนำคำตอบไปประยุกต์การฝึกม้าของเขา

พระพุทธเจ้าถามเกสว่า “เธอเป็นสารถิฝึกม้า มีวิธีฝึกม้าอย่างไร” เกสตอบว่า “ข้าพระองค์ใช้ ๔ วิธี คือ นุ่มนวล, รุนแรง, ทั้งนุ่มนวลและรุนแรง, ขำทึ่ง, หมายความว่าวิธีนุ่มนวลใช้กับม้าฉลาด ไอคิวสูง พุดกันดี ๆ ถ้าตัวไหนเป็นม้าพยศ ต้องลงเส็กกันบ้าง นี่คือใช้วิธีรุนแรง ม้าบางตัวอารมณ์ดีก็ เชื่อง อารมณ์ร้ายก็พยศ อย่างนี้ต้องใช้วิธีผสมผสานกันทั้งนุ่มนวลและรุนแรง แต่ถ้าม้าตัวไหนฝึกไม่ได้ จริง ๆ ไอคิวต่ำมากปล่อยให้จบการศึกษาเสียสถาบันเกสวิทยา ประเภทนี้ต้องขำทึ่ง ข้าพระองค์ใช้ ๔ วิธีนี้ ไม่ทราบว่าคุณพระองค์ใช้วิธีอะไร

พระพุทธเจ้าอธิบายว่า “นุ่มนวล หมายถึง อธิบาย ชี้คุณ หรืออานิสงส์ คนไหนที่บาร์มีสูงอยู่ แล้ว เราชี้ทางสวรรค์ มรรคผล นิพพาน แต่บางคนเราต้องดูว่ากล่าวต่าหนิโทษกันบ้าง หรือปรับ อาบัติกันบ้าง นี่เป็นวิธีรุนแรง บางคนเราใช้วิธีผสมผสาน ทั้งชี้โทษและชี้คุณ ผู้ฟังก็จะบรรลุนิพพาน แต่ ผู้ใดสอนไม่ได้ผล ยังชักชวนให้คนอื่นออกนอกทาง หรือทำลายสงฆ์ให้แตกกัน เราสั่งให้สีก หรือขับไล่ ให้ออกจากหมู่คณะและเลิกสอนเขาไปเลย อย่างนี้เรียกว่าขำทึ่งในภาษาเรา” ในทางธรรมนั้น ถ้า พระพุทธเจ้าทรงเลิกสอนใคร คนนั้นแย่งยิ่งกว่าถูกฆ่าทิ้งเสียอีก^๔

การสอนของพระพุทธเจ้าเหล่านี้เป็นเทคนิคในการสอน เพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการ ของแต่ละบุคคลได้อย่างลงตัว การเผยแผ่หลักธรรมของพระพุทธองค์ในแต่ละครั้ง จึงมีหลากหลายวิธี มีกรณีศึกษา ดังนี้

๒.๒.๑ อริยาบถในการสอน

อริยาบถ หมายถึง อาการที่ร่างกายอยู่ในท่าใดท่าหนึ่ง คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ส่วนใหญ่ในการ สอนของพระพุทธองค์ในแต่ละครั้ง จะเป็นลักษณะทำนองและทำยืน ในการสั่งสอน ส่วนอีก ๒ ลักษณะ คือ การเดินและการสอนในการสอนหลักธรรมจะมีไม่มากนัก กรณีศึกษาซึ่งมีมาในพระไตรปิฎก มีหลักฐาน ที่แยกเป็นหลักการได้ ดังนี้

๑) ทรงยืนสอนและการเดินสอน ปฏิบัติทั้งสองประการนี้ มีอาการที่ใกล้เคียงกันอริยาบถ ในการสอนดังกล่าวของพระองค์ เกิดขึ้นได้ทุกขณะ แต่ในที่นี้ได้ยกกรณีศึกษาในบางเรื่องมาอธิบาย ดังนี้

“ก็สมัยนั้นแล ภิกษุมากด้วยกันจงกรมอยู่ในที่แจ้ง พาหิยทารุจีริยะเข้าไปหาภิกษุทั้งหลายถึง ที่อยู่ ครั้นแล้วได้ถามภิกษุเหล่านั้นว่า ข้าแต่ท่านทั้งหลายผู้เจริญ บัดนี้ พระผู้มีพระภาคอรหันต สัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ไหนหนอข้าพเจ้าประสงค์จะเฝ้าพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัม พุทธเจ้าพระองค์นั้น ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ดูกรพาหิยะ พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปสู่ละแวกบ้านเพื่อ

^๔ พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *ครูที่ดีต้องมีธรรมะ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรม มิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๓๐-๓๒.

บิณฑบาต ลำดับนั้นแล พาหิยทารุจีริยะรีบตัวออกจากพระวิหารเชตวัน เข้าไปยังพระนครสาวัตถี ได้เห็นพระผู้มีพระภาคกำลังเสด็จเที่ยวบิณฑบาตในพระนครสาวัตถี นำเลื่อมใส ควรเลื่อมใส มีอินทรีย์สงบ มีพระทัยสงบ ถึงความฝึกและความสงบอันสูงสุด มีตนอันฝึกแล้ว คุ้มครองแล้ว มีอินทรีย์สำรวมแล้วผู้ประเสริฐ แล้วได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค หมอบลงแทบ พระบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้าแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญขอพระผู้มีพระภาคโปรดทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ขอพระสุคตโปรดทรงแสดงธรรมที่จะพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่ข้าพระองค์สิ้นกาลนานเถิด ฯ เมื่อพาหิยทารุจีริยะกราบทูลอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรพาหิยะ เวลานี้ยังไม่สมควรก่อน เพราะเรายังเข้าไปสู่ละแวกบ้านเพื่อบิณฑบาตอยู่”^๙

๒) ทรงนําสอน อริยาบถในการสอนลักษณะแบบนี้ พระพุทธองค์จะใช้บ่อยมาก ส่วนใหญ่จะอยู่ในที่ประชุมของภิกษุและประชาชนหมู่ใหญ่ อริยาบถดังกล่าวสุภาพ เรียบร้อยดูแล้วจะสวยงาม นำเลื่อมใส จึงนิยมนำมาใช้ในปัจจุบัน กรณีศึกษาดังกล่าว มีหลักฐาน ดังนี้

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ภูฏาคารศาลา ป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่หลีกเร้นในเวลาเย็นเสด็จเข้าไปที่ศาลาภิกษุไข้ได้ทรงเห็นภิกษุรูปหนึ่งที่ทรพล เป็นไข้ แล้วประทับนั่งบนอาสนะที่เขาตบแต่งไว้ ครั้นแล้วได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ ย่อมไม่ละภิกษุบางรูปที่ทรพล เป็นไข้ เอนั้นพึงหวังผลนี้ คือ จักทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ ต่อกาลไม่นานเลย ธรรม ๕ ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นว่าไม่งามในกาย ๑ มีความสำคัญว่าเป็นของปฏิกุลในอาหาร ๑ มีความสำคัญว่าไม่น่ายินดีในโลกทั้งปวง ๑ พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง ๑ มีมรณสัญญาปรากฏขึ้นด้วยดี ณ ภายใน ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ย่อมไม่ละภิกษุบางรูปที่ทรพล เป็นไข้ เอนั้นพึงหวังผลนี้ คือ จักทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ ต่อกาลไม่นานเลย”^{๑๐}

๓) ทรงวิงสอน ซึ่งเป็นอาการของการเดินเร็ว หรือกึ่งเดินกึ่งวิ่ง อันเป็นอาการที่พระองค์หลบหลีกอันตรายจากภัยบางอย่าง เช่น เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จโปรด โจรองคุลีมาล ซึ่งเป็นโจรที่ชื่อเสียงและมีความโหดร้าย กรณีศึกษาในเรื่อง มีเรื่องให้พิจารณา ดังนี้

“องคุลีมาลโจรได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จมาแต่ไกล ครั้นแล้วเขาได้มีความดำริว่า น่าอัศจรรย์จริงหนอ ไม่เคยมีเลย พวกบุรุษสิบคนก็ดี ยี่สิบคนก็ดี สามสิบคนก็ดี สี่สิบคนก็ดี ก็ยังต้องรวมเป็นพวกเดียวกันเดินทางนี้ แม้บุรุษพวกนั้น ยังถึงความพินาศเพราะมือเรา เออก็สมณะนี้ผู้เดียว ไม่มีเพื่อน ชรอยจะมาชม ถ้ากระไร เราพึงปลงสมณะเสียจากชีวิตเถิด ครั้นนั้น องคุลีมาลโจรถือดาบและ

^๙ พ.ธ. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๕/๔๘-๔๙/๕๘., พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔๘-๔๙/๘๒-๘๔.

^{๑๐} อง.ปญจก. (ไทย, มหาลุฬา ฯ) ๒๒/๑๒๑/๒๐๑-๒๐๒., อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๒๑/๑๖๐-๑๖๑.

โล่ห์ผูกสอดแล่งธนู ติดตามพระผู้มีพระภาคไปทางพระปฤษฎางค์ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงบันดาลอิทธิทธิสาร โดยประการที่องค์ลิลิตจะวิ้งจนสุดกำลัง ก็ไม่อาจทันพระผู้มีพระภาคผู้เสด็จไปตามปกติ ครั้งนั้น องค์ลิลิตได้มีความดำริว่า น่าอัศจรรย์จริงหนอ ไม่เคยมีเลยด้วยว่าเมื่อก่อนแม้ข้างกำลังวิ้ง ม้ากำลังวิ้ง รถกำลังแล่น เนื้อกำลังวิ้ง เรายังวิ้งตามจับได้ แต่ว่าเราวิ้งจนสุดกำลัง ยังไม่อาจทันสมณะนี้ ดังนี้ จึงหยุดยืนกล่าวกะพระผู้มีพระภาคว่า จงหยุดก่อนสมณะ จงหยุดก่อนสมณะ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราหยุดแล้ว องค์ลิลิต ท่านเล่า จงหยุดเถิด”^{๑๑}

๔) ทรงนอนสอน ลักษณะเช่นนี้ถ้าพระองค์ไม่อาพาธ ก็จะเป็นการเอนพระวรกายของพระองค์ปรกติ อาการอีกประเภท คือ ในช่วงที่พระพุทธองค์อาพาธ เช่น เมื่อครั้งพระองค์ใกล้จะปรินิพพาน กรณีศึกษาในเรื่อง มีเรื่องให้พิจารณา ดังนี้

“พระผู้มีพระภาคทรงได้ยืนถ้อยคำท่านพระอานนท์เจรจากับสุภัททปริพาชก ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกท่านพระอานนท์มารับสั่งว่า อย่าเลยอานนท์ เธออย่าห้ามสุภัททะ สุภัททะจงได้เฝ้าตาคต สุภัททะจักถามปัญหา อย่างใดอย่างหนึ่งกะเรา จักมุ่งเพื่อความรู้ ไม่ใช่มุ่งความเบียดเบียน อนึ่ง เราอันสุภัททะถามแล้ว จักพยากรณ์ข้อความอันใดแก่สุภัททะนั้น สุภัททะจักรู้ทั่วถึงข้อความนั้นโดยฉับพลันทีเดียว ลำดับนั้น ท่านพระอานนท์ได้บอกสุภัททปริพาชกว่า ไปเถิดสุภัททะ พระผู้มีพระภาคทรงทำโอกาสแก่ท่าน สุภัททปริพาชกเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับ ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้ว ได้ปราศรัยกับพระผู้มีพระภาค ครั้นผ่านการปราศรัย พอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง จึงได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สมณพราหมณ์เหล่านี้ใด เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นคณาจารย์มีชื่อเสียง มียศ เป็นเจ้าลัทธิ ชนเป็นอันมาก สมมติว่าเป็นคนดี คือ บุรณกัสสป มักขลิโคสาล อชิตเกสสัมพล ปุรุชกัจจายณะ สัญชัยเวลัฏฐบุตร นิครณฐนาฏบุตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ได้ตรัสรู้ตามปัญญาของตน หรือว่าทั้งหมดไม่ได้ตรัสรู้หรือว่าบางพวกไม่ได้ตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อย่าเลย สุภัททะ ที่สอบถามนั้นงดเสียเถิด ดูกร สุภัททะเราจักแสดงธรรมแก่ท่าน ท่านจงตั้งใจฟังธรรมนั้น จงใส่ใจให้ดีเราจักกล่าว สุภัททปริพาชกทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรสุภัททะ ในธรรมวินัยใด ไม่มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ในธรรมวินัยนั้น ไม่มีสมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ หรือสมณะที่ ๔ ในธรรมวินัยใด อันมีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ในธรรมวินัยนั้น มีสมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔ ดูกรสุภัททะ ในธรรมวินัยนี้ มีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น มีสมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ หรือที่ ๔ ลัทธิอื่น ๆ ว้างจากสมณะผู้รู้ทั่วถึง ก็ภิกษุเหล่านี้ พึงอยู่โดยชอบ โลกจะไม่พึงว่างจาก พระอรหันต์ทั้งหลาย”^{๑๒}

^{๑๑} ม.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๓/๕๒๔/๓๕๙-๓๖๐., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๕๒๔/๔๗๙.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๐/๑๓๘/๑๒๐-๑๒๑., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๓๘/๑๗๒-๑๗๖.

๒.๒.๒ สติลาในการสอนของพระพุทธองค์ ๔ ประการ

สติลาการของพระพุทธเจ้า มี ๔ ประการ คือ สันตัสสนา ซี้แจงให้เห็นชัด เหมือนจูงมือไปดูให้ เห็นกับตา สมาทปนา ขวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ สมุตเตสนา เราใจให้อาจหาญแกลัวกล้า จนทำให้เกิดกำลังใจ สัมปหังสนา ปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่จะได้รับ กล่าวโดยย่อ คือ แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง^{๑๓} สติลาในการสอนของพระพุทธองค์ จึงมีหลักฐานอ้างอิงในคัมภีร์หลายประการ เช่น

๑) สันตัสสนา ซี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไรก็ซี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดง เหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงในสิ่งที่สอน ดุจซี้ให้เห็นด้วยตาตัวเอง กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก มีหลักฐานตอนหนึ่งว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องนี้ตถาคตรู้ชัดว่า ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งทิฐิเหล่านี้ อันบุคคลถือไว้อย่างนั้นแล้ว ยึดไว้อย่างนั้นแล้ว ย่อมมีคติอย่างนั้น มีภพเบื้องหน้าอย่างนั้น และตถาคตย่อมรู้เหตุนี้ชัด ทั้งรู้ชัดยิ่งกว่านั้น ทั้งไม่ยึดมั่น ความรู้ชัดนั้นด้วย เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ทราบความเกิดขึ้นความดับไป คุณและโทษของเวทนาทั้งหลาย กับอุปายเป็นเครื่องออกไปจากเวทนาเหล่านั้นตามความเป็นจริง จึงทราบความดับได้เฉพาะตน เพราะไม่ถือมั่น ตถาคตจึงหลุดพ้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้แล ที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียดยิ่ง รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ”^{๑๔}

๒) สมาทปนา ขวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรที่จะปฏิบัติ พระองค์จะแนะนำ บรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนเกิดยอมรับ อยากลงมือทำ มีจิตคล้อยตามพระธรรมเทศนา เกิดอุตสาหะอยากปฏิบัติตามในสิ่งที่พระองค์ทรงแสดง มีจิตคล้อยตามพระธรรมเทศนา เกิดอุตสาหะ อยากปฏิบัติตามในสิ่งที่พระองค์ทรงแสดง เช่น คนผู้ได้ฟัง ทานกถา หรือการพรรณนาถึงการให้ทาน ถึงอานิสงส์ของการให้ทานเองและการชักชวนผู้อื่นในการให้ทาน จะทำให้ได้ทั้งโภคสมบัติและบริวารสมบัติ จึงพยายามชวนชวนที่จะกระทำ การชักชวนอยาก รับในการนำไปปฏิบัติ กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก มีหลักฐานตอนหนึ่งว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราก็นั่นนั่นเหมือนกัน ได้แลเห็นโทษ ความเลวทราม ความเศร้าหมอง ของอกุศลธรรมทั้งหลายและเห็นอานิสงส์ในการออกจากกาม อันเป็นฝ่ายแห่งความผ่องแผ้ว ของกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเรานั้นไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส ส่งตนไปอยู่อย่างนี้ เนกขัมมวิตกย่อมบังเกิดขึ้น เรานั้นย่อมทราบชัดอย่างนี้ว่า เนกขัมมวิตกนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : เอสอาร์พรินต์แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

^{๑๔} ที.สี. (ไทย, สยามรัฐ) ๙/๓๐/๑๕., ที.สี. (บาลี) ๙/๓๐/๒๑-๒๒.

แล ก็แต่ว่าเนกขัมมวิตกนั้นไม่เป็นไปเพื่อเปียดเบียนตน ไม่เป็นไปเพื่อเปียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อ การเปียดเบียนทั้งสองฝ่าย เป็นทางที่ทำให้ปัญญาเจริญ ไม่ทำให้เกิดความคับแค้น เป็นไปเพื่อพระ นิพพาน”^{๑๕}

๓) สมุตเตชนา เราใจให้อาหาญแก่ลั้วกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้นเกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขันมั่นคงที่จะทำให้สำเร็จลงได้ สู้งานไม่หวั่น ไม่กลัวเหนื่อยไม่กลัวยาก คำนึงถึง ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า การเร้าใจให้อาหาญ หรือให้แก่ลั้ว กล้า กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก มีหลักฐานตอนหนึ่งว่า

“ลำดับนั้นแล สุปปพุทธกฐฐิ มีธรรมอันเห็นแล้ว มีธรรมอันบรรลุแล้ว มีธรรมอันรู้แจ้งแล้ว มี ธรรมอันหยั่งถึงแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว ปราศจากความเคลือบแคลง บรรลุถึงความเป็นผู้แก่ลั้ว กล้า ไม่เชื่อต่อผู้อื่นในศาสนาของพระศาสดา ลูกจากอาสนะ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายบังคมแล้ว นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ว่าข้าแต่พระองค์ผู้ เจริญ ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระผู้มี พระภาคทรงประกาศโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คน หลงทาง หรือตามประทีปไว้ในที่มืด ด้วยหวังว่า ผู้มีจักขุ จักเห็นรูปได้ ฉะนั้น ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ ขอถึงพระผู้มีพระภาค กับทั้งพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระ ภาค โปรดทรงจำข้าพระองค์ ว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป”^{๑๖}

๔) สัมปหังสนา ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตใจให้เข้มแข็งเบิกบาน โดยชี้ให้เห็น ผลดีและคุณประโยชน์ที่จะได้รับ อันเป็นทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมี ความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ โดยได้กระทำสิ่งนั้นบ่อย ๆ กรณีศึกษาเกี่ยวกับการบำรุงจิตใจให้เข้มแข็ง เบิกบาน ในพระไตรปิฎก มีหลักฐานตอนหนึ่งว่า

“ครั้งนั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนั่งแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังที่อยู่ ของอุทัยพราหมณ์ แม้ครั้งที่ ๒ ในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนั่งแล้ว ทรงถือบาตรและจีวรเสด็จเข้า ไปยังที่อยู่ของอุทัยพราหมณ์ ลำดับนั้น อุทัยพราหมณ์เอาข้าวใส่บาตรถวายพระผู้มีพระภาคจนเต็ม แม้ครั้งที่ ๓ เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนั่งแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปแล้วยังที่อยู่ ของอุทัยพราหมณ์ แม้ในครั้งที่ ๓ อุทัยพราหมณ์เอาข้าวใส่บาตร ถวายพระผู้มีพระภาคจนเต็มแล้ว ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า พระสมณโคดมนี้ ติดในรส (ติดใจในอาหาร) จึงเสด็จมาบ่อย ๆ พระผู้มี พระภาคจึงตรัสว่า กสิกรย่อมหวานพิชบ่อย ๆ ฝนย่อมตกบ่อย ๆ ชาวนาย่อมไถนาบ่อย ๆ แวนแคว้น ย่อมบริบูรณ์ด้วยธัญชาติบ่อย ๆ ยาจกย่อมขอบ่อย ๆ ทานบดีก็ให้บ่อย ๆ ทานบดีให้บ่อย ๆ แล้วก็ได้ เข้าถึงสวรรค์บ่อย ๆ ผู้ต้องการน้ำนม ย่อมรีดนมบ่อย ๆ ลูกโคย่อมเข้าหาแม่โคบ่อย ๆ บุคคล ย่อม

^{๑๕} ม.ม. (ไทย, มหาจุฬา ฯ) ๑๒/๒๕๒/๒๗๓-๒๗๕., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๕๒/๒๓๑-๒๓๕.

^{๑๖} ข.ข. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๕/๑๑๓/๑๐๕-๑๐๖., ข.ข. (บาลี) ๒๕/๑๑๓/๑๔๗-๑๔๘.

ลำบากและตื่นนอนบ่อย ๆ คนเขลาอย่ามัวเข้าถึงกรรมบ่อย ๆ สัตว์ย่อมเกิดและตายบ่อย ๆ บุคคลทั้งหลาย ย่อมนำซากศพไปป่าช้าบ่อย ๆ ส่วนผู้มีปัญญาถึงจะเกิดบ่อย ๆ ก็เพื่อได้มรรคแล้วไม่เกิดอีก เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว อุทัยพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระโคตม ภาสิตของพระองค์แจ่มแจ้งยิ่งนัก ข้าแต่พระโคตม ภาสิตของพระองค์นั้นแจ่มแจ้งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย ดุจหงายภาชนะที่คว่ำเปิดของที่ปิดไว้ บอกทางแก่คนหลงทาง ส่องประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่า คนมีจักขุจักมองเห็นรูปได้ ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาคกับพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ ว่าเป็นสรณะ ขอพระองค์ทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสก เป็นผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิตตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป”^{๑๗}

๒.๒.๓ บุคลิกภาพของผู้สอน

บุคลิกภาพที่ดี เป็นองค์ประกอบสำคัญของนักเผยแผ่ นอกเหนือจากคุณสมบัติทางด้านคุณธรรม เพราะบุคลิกภาพที่สง่างามนั้น เป็นสิ่งที่น่ามอง เป็นต้นเหตุอันนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น พระพุทธองค์ทรงมีพระวรกายที่สง่างามที่ประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษ พระสุรเสียงไพเราะอันเป็นสิ่งที่โน้มนำจิตใจ ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระวรกายที่สง่างามและทรงมีกิริยามารยาทอันงดงาม ดังกรณีศึกษาในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับบุคลิกภาพของพระพุทธองค์ ในตอนหนึ่งว่า

“เมื่อพราหมณ์ทั้งหลาย กล่าวอย่างนี้แล้ว จังก็พราหมณ์ได้กล่าวกะพราหมณ์เหล่านั้นว่า ดูกรท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น ขอท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้าบ้าง เราทั้งหลายสมควรจะไปเฝ้าพระสมณโคตมพระองค์นั้นทุกประการ แต่ท่านพระสมณโคตมพระองค์นั้น ไม่สมควรเสด็จมาหาเราเลย ดูกรท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ทราบว่ พระสมณโคตมทรงเป็นอุกโตสุชาติทั้งฝ่ายพระมารดาทั้งฝ่ายพระบิดา มีพระกรรมเป็นที่ถือปฏิสนธิมตจดี ตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้างถึงพระชาติ แม้เพราะเหตุที่พระสมณโคตมเป็นอุกโตสุชาติ ฯลฯ ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้างถึงพระชาตินี้ ท่านพระโคตมพระองค์นั้น จึงไม่สมควรจะเสด็จมาหาเราทั้งหลาย ที่ถูก เราทั้งหลายนี้สมควรจะไปเฝ้าท่านพระโคตมพระองค์นั้น

ดูกรท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ทราบว่าพระสมณโคตมทรงสละเงินและทองมากมายทั้งที่อยู่ในพื้นดิน ทั้งที่อยู่ในอากาศเสด็จออกผนวช ... พระสมณโคตมกำลังรุ่ม พระเกศาดำสนิทยังหนุ่มแน่น ตั้งอยู่ในปฐมวัย เสด็จออกทรงผนวชเป็นบรรพชิต ... เมื่อพระมารดาและพระบิดาไม่ทรงปรารถนาให้ทรงผนวช พระพักตร์อาบไปด้วยพระอัสสุชล ทรงกันแสงอยู่ พระสมณโคตมทรงปลงพระเกศาและพระมัสสุ ทรงครองผ้ากาสาเย เสด็จออกทรงผนวชเป็นบรรพชิต ... พระสมณโคตม มีพระรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก มีพระวรรณะคล้ายพรหม มีพระสรีระคล้ายพรหม น่าดู น่าชม มิใช่น้อย ... พระสมณโคตมทรงมีศีล มีศีลเป็นอริยะ มีศีลเป็นกุศล ทรงประกอบด้วยศีล

^{๑๗} ส.ส. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๕/๖๗๗-๖๘๑/๒๑๑-๒๑๒., ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๗๗-๖๘๑/๒๕๕-๒๕๗.

เป็นกุศล ... พระสมณโคดมมีพระวาจาไพเราะ มีพระสำเนียงไพเราะ ประกอบด้วยวาจาของชาวเมือง
 สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดแจ้ง ... พระสมณโคดมทรงเป็นอาจารย์และ
 ปาจารย์ของคนหมู่มาก ... พระสมณโคดมทรงมีกามราคะสิ้นแล้ว ทรงเลิกละศรัทธา ... พระสมณโค
 ดมทรงเป็นกรรมวาทีเป็นกิริยาว่าที ไม่ทรงมุ่งร้ายแก่พวกพราหมณ์ ... พระสมณโคดมเสด็จออกทรง
 ผนวชจากสกุลสูง คือ จากสกุลกษัตริย์อันไม่เจือปน ... พระสมณโคดมเสด็จออกทรงผนวช จากสกุล
 มั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก ... คนต่างรัฐต่างชนบท พากันมาทูลถามปัญหาพระสมณโคดม ...
 เทวดาหลายพันพากันมอภายถวายชีวิตถึงพระสมณโคดมเป็นสรณะ ... กิตติศัพท์อันงามของพระสมณ
 โคดม ขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ... เป็นผู้
 เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม ... พระสมณโคดมทรงประกอบด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ...
 พระเจ้าแผ่นดินมคธจอมทัฬหะทรงพระนามว่าพิมพิสาร พร้อมทั้งพระโอรสและพระมเหสี ทรงมอภาย
 ถวายพระชนม์ถึงพระสมณโคดมเป็นสรณะ ... พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงมอภายถวายพระชนม์ถึง
 พระสมณโคดมเป็นสรณะ ... พราหมณ์โปกขรชาติพร้อมด้วยบุตรและภรรยา มอภายถวายชีวิตถึง
 พระสมณโคดมเป็นสรณะ ... พระสมณโคดมเสด็จถึงโอปาสาทพราหมณคาม ประทับอยู่ ณ ป่าไม้
 สาละอันชื่อว่าเทพวัน ทางทิศเหนือแห่งโอปาสาทพราหมณคาม สมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่า
 หนึ่ง มาสู่เขตบ้านของเราทั้งหลายสมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นแขกของเราทั้งหลาย และ
 เป็นแขกที่เราทั้งหลายพึงสักการะ เคารพ นับถือ บูชา ดูกว่าท่านผู้เจริญทั้งหลาย แม้เพราะเหตุที่พระ
 สมณโคดมเสด็จถึงโอปาสาทพราหมณคาม ประทับอยู่ ณ ป่าไม้สาละอันชื่อว่าเทพวัน ทางทิศเหนือ
 แห่งโอปาสาท พราหมณคาม ชื่อว่าเป็นแขกของเราทั้งหลายและเป็นแขกที่เราทั้งหลายพึงสักการะ
 เคารพนับถือบูชานี้ ท่านพระสมณโคดมพระองค์นั้น จึงไม่สมควรจะเสด็จมาหาเราทั้งหลาย ที่ถูกเรา
 ทั้งหลายนี้แหละ สมควรไปเฝ้าท่าน พระโคดมพระองค์นั้น ดูกว่าท่านผู้เจริญทั้งหลาย ข้าพเจ้าทราบ
 พระคุณของพระโคดมพระองค์นั้นเพียงเท่านี้ แต่ท่านพระโคดมพระองค์นั้น มีพระคุณเพียงเท่านี้หา
 มิได้ ความจริง ท่านพระโคดมพระองค์นั้น มีพระคุณหาประมาณมิได้ ดูกว่าท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถึงแม้
 ท่านพระโคดมพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยองค์คุณแต่ละอย่าง ๆ ก็ไม่สมควรจะเสด็จมาหาเรา
 ทั้งหลาย ที่ถูกเราทั้งหลายนี้แหละ สมควรไปเฝ้าท่านพระโคดมพระองค์นั้น

เว. ดูกว่าท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้นเราทั้งปวงเที่ยวจักไปเฝ้าพระสมณโคดม ครั้นนั้นแล
 จังก็พราหมณ์พร้อมด้วยคณะพราหมณ์หมู่ใหญ่ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงในที่ประทับได้ปราศรัย
 กับพระผู้มีพระภาค ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้วจึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ก็สมัย
 นั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งตรัสปราศรัยถึงเรื่องบางเรื่องพอให้เป็นเครื่องระลึกถึงกันกับพราหมณ์
 ทั้งหลายผู้เฝ้าอยู่”^{๑๘}

^{๑๘} ม.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๓/๖๕๐/๔๔๗-๔๔๙., ม.ม. (บาลี) ๑๓/๖๕๐/๕๙๕-๕๙๘.

๒.๒.๔ สอนตามขั้นตอน

การแสดงธรรมอย่างเป็นระบบ เป็นปัจจัยสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา การแสดงธรรม ถ้าจิตใจมีความโน้มเอียง หรือมีอคติ ย่อมทำให้จุดประสงค์ของคนฟังผิดเพี้ยนตามไปด้วย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสองค์แห่งธรรมกถึก หรือผู้ที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดธรรมะเอาไว้ว่า “อานนท์การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรมไว้ ๕ อย่างไว้ในใจ” คือ

- ๑) เราจักแสดงธรรมไปตามลำดับ
- ๒) เราจักแสดงอรรถ
- ๓) เราจักแสดงธรรมอาศัยความเอ็นดู
- ๔) เราจักเป็นผู้ไม่เพ่งอามิสแสดงธรรม
- ๕) เราจักไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น^{๑๙}

ดังนั้น ในแต่ละขั้นตอนแห่งการแสดงธรรม จึงต้องคุณธรรมภายในใจด้วย ส่วนวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมโปรดพุทธบริษัททั้งหลายนั้น มีกรณีศึกษา ดังนี้

๑) ใช้วิธีบรรยาย พระพุทธองค์จะทรงใช้เสมอ ส่วนมากจะเป็นบรรยายกาศที่มีผู้ฟังจำนวนมาก เช่น ที่วัดพระเชตุพนมหาวิหาร พระองค์จะเสด็จลงแสดงธรรมเทศนาในช่วงบ่ายของทุกวัน เมื่อครั้งแสดงธรรมครั้งแรก คือ โปรดปัญจวัคคีย์ ทรงใช้วิธีการบรรยายหลักธรรม กล่าวคือ “อัมมจักกัปวัตตสูตร” ตั้งแต่ต้นจนจบ ซึ่งเป็นลักษณะไม่เจาะจงตัวบุคคล แต่เป็นวิธีการสอนแบบโดยรวม วิธีการดังกล่าวในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีกรณีศึกษาหลายประการด้วยกัน เช่น

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุอื่นๆ ฟังถามเธออย่างนี้ว่า ท่านให้ภิกษุเหล่านั้นซึ่งพวกเราออกจากอุทฺทล ดำรงอยู่ในอุทฺทลแล้วหรือ ภิกษุเมื่อจะพยากรณ์โดยชอบ ฟังพยากรณ์อย่างนี้ว่าดูกรท่านผู้มีอายุ ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าฟังธรรมของพระองค์แล้ว ได้กล่าวแก่ภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้นฟังธรรมแล้ว ออกจากอุทฺทล และดำรงอยู่ในอุทฺทลได้แล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อพยากรณ์อย่างนี้แล ชื่อว่าไม่ยกตน ไม่ข่มคนอื่น พยากรณ์ธรรมสมควรแก่ธรรมด้วย พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นต่าง ขึ้นชมยินดีพระภาษิตของพระผู้มีพระภาคแล^{๒๐}

๒) ใช้วิธีสนทนา การสอนแบบนี้ พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยมาก เหตุเพราะว่าอาจเพราะผู้ฟังมีโอกาสได้แสดงความคิดเห็น ทำให้การเรียนการสอนสนุก ผู้ฟังมีความรู้สึกว่าตนกำลังสนทนากับผู้สอน ไม่ใช่กำลังถูกสอน คนฟังจึงรู้สึกว่าเป็นกันเอง ในการสนทนาพระพุทธเจ้าทรงทำหน้าที่ซักถาม โยนประเด็นปัญหาให้ขบคิดแล้วทรงสรุปให้เข้าใจ ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีสอนแบบนี้จะมีในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีอยู่มากมาย ดังกรณีศึกษาในตอนหนึ่งว่า

^{๑๙} อัง.ปณจก. (ไทย, มหาจุฬาฯ) ๒๒/๑๕๔/๒๖๓., อัง.ปณจก. (บาลี) ๒๒/๑๕๔/๒๐๕-๒๐๖.

^{๒๐} ม.อุ. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๔/๕๐/๓๕-๓๖., ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๕๐/๔๖-๔๘.

“ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่ ภิษุเหล่านั้นสนทนากันจบแล้วจึงทรงกระแอมแล้ว เคาะบานประตู ภิษุเหล่านั้นได้เปิดประตูรับ พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปที่อาศรมของพราหมณ์ชื่อ รัมมะกะ ประทับนั่งบนอาสนะที่ได้จัดไว้ แล้วจึงตรัสถามภิษุทั้งหลายว่า

ดูกรภิษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งสนทนาเรื่องอะไรกัน และเรื่องอะไรที่พวกเธอสนทนากัน ค้างไว้ ภิษุเหล่านั้น จึงทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมิกถาปรารภถึงพระผู้มีพระภาคนั้นแล พวก ข้าพระองค์พูดกันค้างอยู่ ก็พอดีพระผู้มีพระภาคเสด็จมาถึง พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ดีละ ภิษุ ทั้งหลาย การที่พวกเธอผู้เป็นกุลบุตร ออกจากเรือนบวช เป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา นั่งสนทนาธรรมิก ถากัน เป็นการสมควร พวกเธอเมื่อนั่งประชุมกัน ควรทำกิจสองอย่าง คือ สนทนาธรรมกัน หรือนั่งนิ่ง ตามแบบพระอริยะ ดูกรภิษุทั้งหลาย การแสวงหามีสองอย่าง คือ การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐอย่าง หนึ่ง การแสวงหาที่ประเสริฐอย่างหนึ่ง”^{๒๑}

๓) ใช้วิธีตอบปัญหา จำแนกออกเป็น ๔ ประการ คือ

(๑) เอกังสพพยากรณ์ปัญหา คือ ตอบแบบตรงไปตรงมา ไม่อ้อมค้อม ไม่มีเงื่อนไข เช่น ถ้า ถามว่า ทางพันทุกซ์คืออะไร ตอบทันทีเลยว่าทางพันทุกซ์ คือ อริยสัจ ๔

(๒) ปฏิจญาพพยากรณ์ปัญหา คือ การย้อนถามก่อน แล้วค่อยตอบปัญหา บางอย่างจะตอบ ทันทีไม่ได้ ต้องย้อนถามเพื่อความแน่ใจก่อนแล้วค่อยตอบ เช่นถามว่า คนเราทำกรรมแล้ว ตายไปเกิด ชาตินี้หน้าจะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ ต้องย้อนถามว่า ที่ทำกรรมนั้น ทำกรรมดีหรือกรรมชั่ว ถ้าทำกรรม ดีย่อมขึ้นสวรรค์ ถ้าทำกรรมชั่วย่อมตกนรก

(๓) วิภังชพพยากรณ์ปัญหา คือ การแยกประเด็นตอบ บางครั้งก็แยกตอบเป็นเรื่อง เป็น ประเด็น ยกตัวอย่าง มีผู้ถามพระพุทธองค์ว่า พระองค์ตำหนิตบะ หรือความเข้มงวดทุกอย่างหรือไม่ พระพุทธองค์ทรงแยกแยะประเด็นตอบว่า ถ้าเป็นความเข้มงวดแบบธรรมดาตนเองให้ลำบาก พระพุทธ องค์ทรงตำหนิ แต่ถ้าเป็นความเข้มงวดแบบธุดงค์วัตรพระองค์ทรงสรรเสริญ

(๔) ฐปณียปัญหา คือ การตัดประเด็น หรือไม่ตอบ มีปัญหาบางอย่างที่พระองค์ไม่ทรงตอบ หรือที่เรียกว่า “อพยากตปัญหา” เช่น ถามว่าโลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือไม่ พระอรหันต์ ตายไปแล้วยังคงอยู่ หรือไม่ เหตุผลที่ไม่ทรงตอบ เพราะว่า แม้จะรู้ หรือไม่รู้ ก็ไม่ทำให้ทุกซ์ที่มีอยู่ เพิ่มขึ้น หรือลดลง ในบางกรณีที่มีผู้ถามต้องการให้ทรงขัดแย้งกับคนอื่น พระองค์ไม่ทรงตอบ เช่น ชาว กาลามะ แห่งหมู่บ้านเกสปุตตนิคม ซึ่งมีเจ้าลัทธิต่าง ๆ ที่ผ่านมา ต่างก็ดูถูกลัทธิของคนอื่นว่าผิด ของ ตนถูกต้อง แล้วทูลถามพระองค์ว่า พวกไหนสอนถูก พวกไหนสอนผิด พระองค์ตรัสว่า ใครจะสอนถูก สอนผิดข้างเถิด เราตถาคตจะแสดงธรรมให้ฟัง”^{๒๒}

^{๒๑} ม.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๒/๑๓๑/๑๐๙-๑๑๐., ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๓๑/๑๐๓.

^{๒๒} วจ.จตุกก. (ไทย, มหาจุฬาฯ) ๒๑/๔๒/๗๐-๗๑., วจ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๔๒/๕๙.

๒.๒.๕ สอนตามอุปนิสัยของผู้เรียน

๑) สอนแบบการทำของที่ยากให้เป็นของที่ง่าย หรือทำนามธรรม ให้เป็นรูปธรรม สาเหตุเพราะธรรมะเป็นนามธรรม เป็นเรื่องละเอียดอ่อน เข้าใจได้ยาก พระองค์จึงทรงมีวิธีทำให้ง่ายขึ้น การสอนในลักษณะแบบนี้ จำแนกได้ ๓ วิธี คือ

(๑) การใช้วิธีอุปมาอุปไมย เพราะบางเรื่องที่ยากที่ฟังรู้ได้ด้วยการอุปมาอุปไมย ที่พระองค์ทรงใช้ การใช้วิธีอุปมาอุปไมยนี้ น่าจะเป็นกลวิธีประกอบการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้มากที่สุด มากกว่าวิธีอื่น กรณีศึกษาในเรื่องนี้มีในพระไตรปิฎก มีใจความตอนหนึ่งว่า

“บุคคลพึงเห็นบุคคลใด ผู้มักชี้โทษ เหมือนบุคคลผู้บอกขุมทรัพย์ มักกล่าว ชมชี่ มีปัญญา พึงคบบุคคลผู้เป็นบัณฑิตเช่นนั้น เพราะว่า เมื่อคบบัณฑิตเช่นนั้น มีแต่คุณที่ประเสริฐโทษที่ลามก ย่อมไม่มี บุคคลพึงกล่าวสอน พึงปราสอนและพึงห้ามจากธรรมของ อัสตบุรุษ ก็บุคคลนั้น ย่อมเป็นที่รักของสัตบุรุษทั้งหลาย แต่ไม่เป็นที่รักของพวกอัสตบุรุษ บุคคล ไม่ควรคบมิตรเลวทราม ไม่ควรคบบุรุษอาธรรม ควรคบมิตรดี ควรคบบุรุษสูงสุด บุคคลผู้เฝ้าในธรรมมีใจผ่องใสแล้ว ย่อมอยู่เป็นสุข บัณฑิตย่อมยินดีในธรรมที่พระอริยเจ้า ประกาศแล้วทุกเมื่อ ก็พวกคนไข่น้ำย่อมไข่น้ำไป พวกช่างศร ย่อมดัดลูกศร พวกช่างถาก ย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกฝนตน ภูเขาหินล้วน เป็นแท่งทึบ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะลมฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญ ฉะนั้น ห้วงน้ำลึกใสไม่ขุ่นมัว แม้ฉันใด บัณฑิตทั้งหลาย พึงธรรมแล้ว ย่อมผ่องใส ฉะนั้น”^{๒๓}

(๒) การใช้วิธียกนิทานมาประกอบ เช่น ทรงยกนิทานชาดก หรือเรื่องราวของพระองค์ หรือการยกตัวอย่างประกอบคำอธิบายและการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยทำให้เข้าใจความได้ง่าย และชัดเจน ช่วยให้จำได้แม่นยำเห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนการสอนมีรสชาติยิ่งขึ้น กรณีศึกษาในเรื่องนี้มีในพระไตรปิฎก มีใจความตอนหนึ่งว่า

“ในปางก่อน นกยางตัวหนึ่ง มีรูปเหมือนแกะ พวกแกะไม่รังเกียจ เข้าไปยังฝูงแกะ ข่าแกะ ทั้งตัวเมียตัวผู้ ครั้นข่าแล้ว ก็บินหนีไปด้วยอาการอย่างใด สมณพราหมณ์บางพวกก็มีอาการเหมือนอย่างนั้น กระทำการปิดบังตัว เทียวหลอกลวงมนุษย์ บางพวกประพฤติไม่กินอาหาร บางพวกนอนบนแผ่นดิน บางพวกทำกริยาขัดถูธุลีในตัว บางพวกตั้งความเพียรเดินกระโห่ียง บางพวกงดกินอาหารชั่วคราว บางพวกไม่ดื่มน้ำเป็นผู้มีอาจารย์เลวทราม เทียวพูดอวดว่าเป็นพระอรหันต์ คนเหล่านี้เป็นอัสตบุรุษ เป็นคนพาลแต่มีความสำคัญว่าตนเป็นบัณฑิต คนเช่นนั้นพึงกระทำบาปเองก็ได้ พึงชักชวนผู้อื่นให้กระทำก็ได้ ความคลุกคลีด้วยอัสตบุรุษมีทุกข์เป็นที่สุด มีผลเผ็ดร้อนเป็นกำไร”^{๒๔}

(๓) การใช้วิธีใช้สื่อการสอน พระพุทธองค์ทรงใช้สื่อการสอน เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจชัดเจนขึ้น กรณีศึกษาในเรื่องนี้มีในพระไตรปิฎก มีใจความตอนหนึ่งว่า

^{๒๓} พุ.พ. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๕/๑๖/๑๘-๑๙., พุ.พ. (บาลี) ๒๕/๑๖/๒๕-๒๖.

^{๒๔} พุ.ชา. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๘/๖๕/๑๖-๑๘., พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๖๕/๒๗-๒๙.

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสพาวน ใกล้เมืองโกสัมพีครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงถือใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา แล้วตรัสถามว่า ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่เราถือด้วยฝ่ามือ กับ ใบที่บนต้น ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า

ภิก : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่พระผู้มีพระภาคทรงถือด้วยฝ่าพระหัตถ์มี ประมาณน้อย ที่บนต้นมากกว่า พระเจ้าข้า

พ : อย่างนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้ว มิได้บอกเธอทั้งหลายมีมากก็เพราะเหตุ ไร เราจึงไม่บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่พรหมจรรย์เบื้องต้น ย่อมไม่เป็นไปเพื่อ ความหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้นิพพาน เพราะเหตุนี้ เรา จึงไม่บอก”^{๒๕}

๒.๒.๖ สอนแบบทำเป็นตัวอย่าง

การทำให้ดู การอยู่ให้เห็น จึงเป็นคำที่สอดคล้องกับคำว่า สอนแบบทำเป็นตัวอย่าง เพราะ การสอนนั้นเป็นเพียงแค่ทฤษฎี แต่การลงทำเป็นภาคปฏิบัติ ดังนั้น การสอนทั้งทฤษฎีและปฏิบัติจึง เป็นการสอนที่สมบูรณ์แบบและเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น หลักการดังกล่าวได้ ดังนี้

๑) สาธิตให้ดู หรือทำให้ดู กล่าวคือ การกระทำกิจ หรือการงานบางอย่างให้ดู เพื่อจะได้ เข้าใจและเป็นแบบอย่าง ในกิจบางอย่างอาจเป็นสิ่งที่น่าเกลียด แต่พระพุทธร่องค์กระทำกิจที่ น่า เกลียดนั้นให้ดู เพราะมีจุดประสงค์ที่ต้องการจะสอน หรืออาจมีเป้าหมายให้ภิกษุมีความเกื้อกูล ดูแล ต่อกัน เพื่อให้เกิดความสามัคคีในหมู่คณะ กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก อันมีใจความตอนหนึ่งว่า

“ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งอาพาธเป็นโรคท้องร่วง นอนจมกองมูลรกรุงรองของตนอยู่ ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค มีท่านพระอานนท์เป็นปัจฉาสมณะ เสด็จพระพุทธานุตามเสนาสนะ ได้เสด็จเข้าไปทางที่อยู่ของภิกษุรูปนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นภิกษุรูปนั้น นอนจมกองมูลรกรุงรองของ ตนอยู่ ครั้นแล้วเสด็จเข้าไปใกล้ภิกษุรูปนั้น แล้วตรัสถามว่า เธออาพาธเป็นโรคอะไรภิกษุ

ภิก. ข้าพระพุทธเจ้าอาพาธเป็นโรคท้องร่วง พระพุทธเจ้าข้า

พ. เธอมีผู้พยาบาลไหมเล่า ภิกษุ

ภิก. ไม่มี พระพุทธเจ้า

พ. เพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลายจึงไม่พยาบาลเธอ

ภิก. เพราะข้าพระพุทธเจ้ามิได้ทำอุปการะแก่ภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นภิกษุทั้งหลายจึงไม่พยาบาล ข้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าข้า...พระผู้มีพระภาค รับสั่งกะท่านพระอานนท์ว่า อานนท์ เธอไปตักน้ำ มา เราจักสร้งน้ำภิกษุรูปนี้”^{๒๖}

^{๒๕} ส.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๙/๑๗๑๒/๔๓๔., ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๗๑๒/๕๔๘.

^{๒๖} วิ.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๕/๑๖๖/๑๗๘-๑๘๑., วิ.ม. (บาลี) ๕/๑๖๖/๒๒๖-๒๒๗.

๒) ประพฤติปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ที่ปฏิบัติพระองค์ให้เป็นแบบอย่างที่ดี จึงได้รับการยกย่องว่า เป็นพระบรมครู หรือเป็นศาสดาเอกในโลก กรณีศึกษาในเรื่องนี้มีในพระไตรปิฎก อันมีใจความตอนหนึ่งว่า

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่าน อนาถบิณฑิกเศรษฐี ใกล้พระนครสาวัตถี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัดทรงเกิดปริวิตกแห่งพระหฤทัยอย่างนี้ว่า ธรรมที่เป็นเครื่องบ่มวิมุตติของราहुลแก่กล้าแล้ว ถ้ากระไร เราควรแนะนำราहुลในธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะยิ่งขึ้นไปเถิด

ครั้นทรงพระดำริเช่นนี้แล้ว ในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ทรงถือบาตร และจีวร เสด็จเข้าไปปิณฑบาตยังพระนครสาวัตถี ครั้นเวลาภายหลังภัตร เสด็จกลับจากปิณฑบาตแล้ว ตรัสเรียกท่านพระราहुลมา ตรัสว่า ราहुล เธอจงถือผ้าสีทนะไปสู່ป่าอันธวันด้วยกัน เพื่อพักผ่อนในกลางวัน ท่านพระราहुลทูลรับพระดำรัสพระผู้มีพระภาคแล้ว ได้ถือผ้าสีทนะตามเสด็จพระผู้มีพระภาคไปข้างหลัง ก็สมัยนั้น พวกเทวดาหลายพันติดตามพระผู้มีพระภาคไป ด้วยคิดว่า วันนี้พระผู้มีพระภาค จักทรงแนะนำท่านพระราहुลในธรรม เป็นที่สิ้นอาสวะอันยิ่งขึ้นไป”^{๒๗}

๒.๒.๗ สอนโดยการเลือกใช้คำให้เหมาะสม

คำศัพท์ที่คนสมัยนั้นใช้อยู่แล้ว เช่น คำว่าพราหมณ์ ภิกษุ เทพ เป็นต้น พระองค์ทรงนำเอามาใช้สอนธรรม แต่ให้ความหมายใหม่ วิธีนี้ทำให้ผู้ฟังให้ความสนใจและเข้าใจได้ง่าย เพราะได้เทียบเคียงกับความหมายเดิม มีกรณีศึกษาในพระไตรปิฎก ดังนี้

“ครั้งหนึ่งพราหมณ์คนหนึ่งมาชวนให้พระพุทธเจ้าไปอาบน้ำ อ้างว่าอาบน้ำในท่าศักดิ์สิทธิ์แล้วจะหมดบาปได้ขึ้นสวรรค์ พระองค์ทรงแย้งว่า ถ้าความบริสุทธิ์มีได้ด้วยน้ำมนุญย์ก็บริสุทธิ์สู่กัณฑ์ หอย ปู ปลาไม่ได้ เพราะสัตว์เหล่านั้นอาบน้ำอยู่ตลอดเวลา ครั้นพราหมณ์ถามว่า พระองค์ไม่สรรเสริญการอาบน้ำหรือ พระองค์ตอบว่าสรรเสริญ แล้วทรงให้ความหมายของการอาบน้ำใหม่ว่าเป็นการอาบกาย วาจา ใจ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา”

๒.๒.๘ สอนแบบการรู้จักจังหวะและโอกาส

กล่าวคือ รอให้ผู้ฟังมีความพร้อมเพรียงกันเสียก่อน หรือการรอโอกาสที่ดี เป็นวันพิเศษ เช่น วันมาฆบูชา พระพุทธองค์จะประทานโอวาท คือ การแสดงโอวาทปาติโมกข์ แก่ภิกษุ ซึ่งเป็นวันที่ภิกษุมาประชุมกันเป็นจำนวนมาก กรณีศึกษาในเรื่องนี้ มีในพระไตรปิฎก ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ได้ยินว่า ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสี ทรงสวดพระปาติโมกข์ในที่ประชุม พระภิกษุสงฆ์ ดังนี้ ชันติ คือ ความทนทานเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า พระนิพพานเป็นธรรมอย่างยิ่ง ผู้ทำร้ายผู้อื่นผู้เบียดเบียนผู้อื่นไม่ชื่อว่า เป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะเลย การไม่ทำบาปทั้งสิ้นการยังกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้

^{๒๗} ส.สพ. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๘/๑๘๗/๑๐๗., ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๘๗/๑๓๒-๑๓๓.

ผ่องใส นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในพระปาติโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้ประมาณในภัตตาหาร ๑ ที่นอนที่นั้งอันสงัด ๑ การประกอบความเพียรในอธิจิต ๑ หกอย่างนี้ เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^{๒๘}

๒.๒.๙ สอนแบบวิธีการยียดหยุน

วิธีการยียดหยุนที่เห็นชัดเจน คือ เมื่อพระพุทธองค์จะลงโทษพระฉนนะ ก็จะมีขั้นตอนการลงโทษเป็นระดับขั้นไป ไม่ได้ลงโทษแบบรุนแรง หรือค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งลักษณะแบบนี้เป็นการให้โอกาสแก่คนที่ทำผิด กล่าวคือ ให้แก้ตัว เพราะเป็นความผิดที่สามารถแก้ไขได้ ดังกรณีศึกษาในพระไตรปิฎกในตอนหนึ่ง มีใจความว่า

“ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงติเตียนท่านพระฉนนะ โดยอเนกปริยายดังนี้แล้วตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยยาก ความเป็นคนบำรุงยาก ความเป็นคนมักมาก ความเป็นคนไม่สันโดษความคลุกคลี ความเกียจคร้าน ตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยง่าย ความเป็นคนบำรุงง่าย ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัด อาการที่น่าเลื่อมใส การไม่สะสม การปรารภความเพียร โดยอเนกปริยาย ทรงกระทำธรรมีกถาที่สมควรแก่เรื่องนั้น ที่เหมาะสมแก่เรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย แล้วรับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์ ๑ เพื่อชม บุคคลผู้เกื้ออยาก ๑ เพื่ออยู่สำราญแห่งภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ๑ เพื่อป้องกันอาสวะอันจะบังเกิดในปัจจุบัน ๑ เพื่อกำจัดอาสวะ อันจักบังเกิดในอนาคต ๑ เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส ๑ เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว ๑ เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม ๑ เพื่อถือตามพระวินัย ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แลพวกเธอพึงยักสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงอย่างนี้ ว่าดังนี้”^{๒๙}

๒.๒.๑๐ สอนแบบการให้กำลังใจ

การให้กำลังใจเป็นสิ่งจำเป็น การตรัสชมเชยพระสาวกของพระสาวกบางรูปให้สงฆ์ฟัง ซึ่งเป็นการเสริมแรงในให้ท่านผู้นั้น เพื่อให้มีฉันทะในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นตามลำดับ แม้การทรงตั้งตำแหน่ง “เอตทัคคะ” หรือความเป็นเลิศกว่าผู้อื่น ให้แก่พระสาวกผู้ที่มีความถนัดและความสามารถพิเศษเฉพาะด้าน นับเป็นการเสริมแรงได้เช่นกัน เหตุนี้ เอตทัคคะ จึงหมายถึง บุคคลผู้ที่ได้รับการสรรเสริญใน อันเป็นตำแหน่งอันยอดเยี่ยมสูงสุดที่พระพุทธเจ้าประทานให้แก่พระสาวก มีทั้งฝ่ายภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้มีความสามารถ มีความชำนาญเป็นเลิศโดยเฉพาะด้าน เพื่อเป็นเกียรติให้แก่ผู้ได้รับตำแหน่งนั้น เช่น พระเถระเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสพระเจ้ามัลลราช เมื่อพระชนม์ ๗ พรรษา มีความเลื่อมใสได้บรรพชาเป็นสามเณร เวลาปลงผม พอมืดโกนตัดกลุ่มผม

^{๒๘} ที.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๐/๕๔/๔๐-๔๑., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๔/๕๖-๕๗.

^{๒๙} วิ.ม. (ไทย สยามรัฐ) ๑/๕๒๑/๖๕๔-๖๕๕., วิ.ม. (บาลี) ๑/๕๒๑/๓๕๖.

ครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามีผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามีผล พอปลงผมเสร็จได้บรรลุพระอรหัตผล ท่านรับภาระเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ในตำแหน่งผู้ดูแลจัดสถานที่พักอาศัยของพระและเป็นภัตตุเทศก์ ในพระไตรปิฎก มีกรณีศึกษา ดังนี้

“พระโคตมบรมศาสดา ทรงอนุเคราะห์ จึงหลุดพ้นไปจากเครื่องจองจำ คือ สงสารวัฏได้ เราเกิดในพวกมัลลกะชาตรี ในพระนครกุสินารา เมื่อเรายังอยู่ในครรภ์นั้นแล มารดาได้ถึงแก่กรรมเขาช่วยกันยกขึ้นสู่เชิงตะกอน ลำดับนั้น เราตกลงมา ตกลงไปในกองไม้ ฉะนั้น จึงปรากฏนามว่า ทัพพะ ด้วยผลแห่งการประพาสพรหมจรรย์ เรามีอายุได้ ๗ ขวบ ก็หลุดพ้นจากกิเลส ด้วยผลที่ถวายข้าวสุกผสมน้ำมัน เราจึงประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยบาปเพราะกล่าวต่อพระชีนาสพ เราจึงถูกคนโจทก์มากมาย บัดนี้ เราล่วงบุญและบาปได้ทั้งสองอย่างแล้ว ได้บรรลุสันติขั้นสูง เป็นผู้ไม่มีอาสวะอยู่ เราแต่งตั้งเสนาสนะให้ท่านผู้มีวัตรอันดีงามทั้งหลาย ยินดีพระพิชิตมารทรง พอพระทัยในคุณชื่อนั้น จึงได้ทรงตั้งเราไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ เราเผากิเลสทั้งหลายแล้ว ...พระพุทธานุสาเราได้ทำเสร็จแล้ว”^{๓๐}

๒.๒.๑๑ สอนแบบการวางกฎเกณฑ์

แบบวางกฎข้อบังคับเป็นการกำหนดหลักเกณฑ์ หรือการวางข้อบังคับเอาไว้ เพื่อให้สาวกหรือพุทธบริษัท นำไปปฏิบัติด้วยความเห็นชอบที่พร้อมเพรียงกัน วิธีการนี้เป็นลักษณะของการออกคำสั่งให้ผู้ศึกษานำไปปฏิบัติตาม เป็นการสอนโดยการวางกฎระเบียบ หรือข้อบังคับให้ปฏิบัติร่วมกัน เพื่อนำมาซึ่งความสงบสุขแก่หมู่คณะ จะเห็นได้จากพระองค์ทรงบัญญัติพระวินัย โดยเป็นข้อบังคับให้พระภิกษุ ภิกษุณีได้นำไปปฏิบัติตาม ประเด็นที่สำคัญนั้น คือ กฎที่พระพุทธองค์บังคับที่ทรงบัญญัติขึ้นมานั้น เป็นตัวแทนของพระองค์ได้ด้วย กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก ในตอนหนึ่งมีความว่า

“ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกท่านพระอานนท์มารับสั่งว่า ดูกรอานนท์ บางทีพวกเธอจะฟังมีความคิดอย่างนี้ว่า ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงแล้ว พระศาสดาของพวกเราไม่มี ก็ข้อนี้ พวกเธอไม่ฟังเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยอันใด เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยอันนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา ดูกรอานนท์ บัดนี้พวกภิกษุยังเรียกกันและกันด้วยวาตะว่า อาวุโส ฉันใด โดยกาลล่วงไปแห่งเรา ไม่ควรเรียกกัน ฉะนั้น ภิกษุผู้แก่กว่า ฟังเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อ หรือโคตร หรือโดยวาตะว่า อาวุโส แต่ภิกษุผู้อ่อนกว่า ฟังเรียกภิกษุผู้แก่ กว่าว่า ภันเต หรืออายุสมา ดูกรอานนท์ โดยล่วงไปแห่งเราสงฆ์จำนงอยู่ ก็จงถอนสิกขาบทเล็กน้อยเสียบ้างได้ โดยล่วงไปแห่งเรา ฟังลงพรหมทัณฑ์แก่ฉันทะภิกษุ ท่านพระอานนท์กราบทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็พรหมทัณฑ์เป็นไฉน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูกรอานนท์ ฉันทะภิกษุฟังพูดได้ตามที่ตนปรารถนา ภิกษุทั้งหลายไม่ฟังว่า ไม่ฟังกล่าว ไม่ฟังสั่งสอน”^{๓๑} เมื่อเกิดเรื่องมีภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นครั้งแรก พระสงฆ์ หรือประชาชนเล่าลือโพนทะนาตีเียนกันอยู่ มีผู้นำความมา

^{๓๐} ขุ.อป. (ไทย, สยามรัฐ) ๓๓/๑๒๔/๑๒๘-๑๓๑., ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๑๒๔/๑๔๐-๑๔๔.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๐/๑๔๑/๑๒๓., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๑/๑๗๘.

กราบทูลพระพุทธเจ้า พระองค์ก็จะทรงเรียกประชุมสงฆ์ สอบถามพระภิกษุผู้กระทำความผิด เมื่อเจ้าตัวรับได้ความเป็นสัตย์จริงแล้ว ก็ทรงดำหนิชี้แจงผลเสียหายที่เกิดแก่ส่วนรวม พรรณนาผลร้ายของความประพฤติไม่ดี และคุณประโยชน์ของความประพฤติที่ดีงามแล้วทรงแสดงธรรมกถาที่สมควรเหมาะสมกับเรื่องนั้น จากนั้นจะตรัสให้สงฆ์ทราบว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแถลงวัตถุประสงค์ในการบัญญัติให้ทราบ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบทข้อนั้น ๆ ไว้ โดยความเห็นชอบพร้อมกันของสงฆ์ ในการสอนแบบนี้

พึงสังเกตว่า พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท โดยความเห็นชอบของสงฆ์ ซึ่งบาลีใช้คำว่า “สงฆสมุจฺจตฺตย” แปลว่าความว่า เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ หมายความว่า ทรงบัญญัติโดยชี้แจงให้เห็นแล้วว่า ถ้าไม่รับจะเกิดผลเสียอย่างไร เมื่อรับจะมีผลดีอย่างไร จนสงฆ์รับคำของพระองค์ว่า “ดีแล้ว” ไม่ทรงบังคับเอาโดยพลการ^{๓๒}

๒.๒.๑๒ สอนโดยมีจุดมุ่งหมาย

จุดมุ่งหมายในการสอนมีส่วนสำคัญเป็นอย่างมากในการสอน หรือการเผยแผ่ เพราะจะทำให้การเผยแผ่มีเป้าหมายที่แน่นอน ไม่ว่าจะมุ่งไปที่ตัวแต่ละบุคคล หรือกลุ่มก็จะทำให้การเผยแผ่ประสบผลสำเร็จได้อย่างมีประสิทธิภาพ^{๓๓}

จุดมุ่งหมายในการสอนเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึง เพราะจะนำไปสู่เป้าหมายที่ทรงกำหนดเอาไว้ได้ โดยต้องมีเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์ต่อคนฟัง ส่วนเรื่องที่จะสอนนั้น มีตัวผู้เรียนและผู้ฟัง มีวิธีการสอนครบถ้วนทุกอย่าง การสั่งสอนของพระพุทธองค์นั้นมีแนวทางอย่างชัดเจน กล่าวคือ ไม่ปิดความรู้ แต่เปิดเผยความเป็นจริง เมื่อกล่าวโดยย่อ พระพุทธองค์จะมุ่งเพื่อการพัฒนาผู้ฟังให้มีคุณสมบัติครบทั้ง ๔ ประการ คือ

๑) กายภาวิโต มีการพัฒนากายภาพ รู้จักเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ด้วยดีและปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิดโทษให้กุศลธรรมเจริญงอกงาม ให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกาย

๒) สีลภาวิโต มีการเจริญศีล ได้รับการพัฒนาด้านความประพฤติการฝึกอบรมศีลให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อน อยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน

^{๓๒} พระมหาธรรมาภรณ์ ชวนปณฺโญ (พุดตาล), “ศึกษารูปแบบและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช)”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

^{๓๓} พระมหาประเวศ ปวโร (ศรีโย), “การศึกษาวินัยของพระอรุณโฆสสยะ ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๓) จิตตภาวิโต ได้รับการพัฒนาการทางจิต ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา ขยันหมั่นเพียร อุตทรมสมาธิและสติขึ้น เบิกบาน ผ่องใส เป็นต้น

๔) ปัญญาภาวิโต ได้รับความเจริญด้านปัญญา รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงรู้เท่าทันเห็นแจ้งในโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปอดพ้นจากความทุกข์แก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา^{๓๔}

กรณีศึกษาเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ในพระไตรปิฎก มีหลักฐานที่อธิบายไว้ ๓ ประการ คือ

๑) ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น จุดมุ่งหมายนี้หมายถึงว่า ทรงสอนให้ผู้ฟังเห็นจริงเฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้น ๆ สิ่งใดที่ทรงรู้แล้ว แต่เห็นว่าไม่จำเป็นสำหรับผู้ฟัง หรือผู้รับการสอน ก็จะไม่ทรงสอนสิ่งนั้น กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก ได้อธิบายไว้ในตอนหนึ่งว่า

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสพาวน ใกล้เมืองโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงถือใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา แล้วตรัสถามว่า ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่เราถือด้วยฝ่ามือกับ ใบที่บนต้นไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประดู่ลาย ๒-๓ ใบที่ พระผู้มีพระภาคทรงถือด้วยฝ่าพระหัตถ์ มีประมาณน้อย ที่บนต้นมากกว่า พระเจ้าข้า พระพุทธองค์ ตรัสว่า อย่างนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้วมิได้บอกเธอทั้งหลายมีมากก็เพราะเหตุไรเรา จึงไม่บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่พรหมจรรย์เบื้องต้นย่อมไม่เป็นไปเพื่อความ หน่าย เพื่อความคลายกำหนัด ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้นิพพาน เพราะเหตุนี้ เรา จึงไม่บอก”^{๓๕}

๒) ทรงสอนให้ผู้ฟังตรงตามเห็นจริงได้ คือ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลที่ผู้ฟังธรรม สามารถที่จะไตร่ตรองให้เห็นด้วยตนเอง เช่น พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ภิกษุจับที่ชายสังฆาฏิแล้ว ฟังเป็นผู้ติดตามไปข้างหลัง ๆ เดินไปตาม รอยเท้าของเราอยู่ไฉไร แต่ภิกษุนั้น เป็นผู้มัวอริขณาเป็นปรกติ มีความกำหนดอันแรงกล้าในกาม ทั้งหลาย มีจิตพยาบาท มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มีสติหลงลืม ไม่รู้สึกตัว มีจิตไม่ตั้งมั่น มีจิตหมุนไป ผิด ไม่สำรวมอินทรีย์ โดยที่แท้ภิกษุนั้น อยู่ห่างไกลเราทีเดียวและเราก็ออยู่ห่างไกลภิกษุนั้น ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้น ย่อมไม่เห็นธรรม เมื่อไม่เห็นธรรม ย่อมชื่อว่าไม่เห็นเรา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ภิกษุนั้นฟังอยู่ในที่ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ไฉไร แต่ภิกษุนั้น เป็นผู้ไม่มี อริขณา ไม่มีความกำหนดอันแรงกล้าในกามทั้งหลาย ไม่มีจิตพยาบาท ไม่มีความดำริแห่งใจชั่วร้าย มี

^{๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์ พรินติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๙.

^{๓๕} ส.ม. (ไทย, มหามกุฏฯ) ๓๑/๑๗๑๒/๔๔๙., ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๗๑๒/๕๔๘.

สติมัน รู้สึกตัวมีจิตตั้งมั่น มีจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว สำรวมอินทรีย์โดยที่แท้ ภิกษุผู้นั้นอยู่ใกล้จิตเราทีเดียวและเราก็อยู่ใกล้จิตภิกษุผู้นั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุผู้นั้นยอมเห็นธรรม เมื่อเห็นธรรมยอมชื่อว่าเห็นเรา”^{๓๖}

๓) ทรงสอนให้ผู้ฟังได้รับผลตามสมควรแก่กำลังการปฏิบัติของตน คือ ทรงแสดงธรรมมีคุณเป็นมหัศจรรย์ สามารถยังผู้ปฏิบัติตาม ให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังการปฏิบัติของตนเอง พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุเอาไว้ในตอนหนึ่งว่า

“ดูกรอานนท์ บัดนี้ เราแก่เฒ่าเป็นผู้ใหญ่ล่วงกาลผ่านวัยมาโดย ลำดับแล้ววัยของเราเป็นมาถึง ๘๐ ปีแล้ว เกวียนเกายังจะใช้ไปได้ เพราะการ ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ แม้ฉันทกายของตถาคต ฉันทันเหมือนกัน ยังเป็นใช้ได้ ก็คล้ายกับเกวียนเกาที่ซ่อมแซมด้วยไม้ไผ่ ดูกรอานนท์ สมัยใด ตถาคตเข้าถึงเจโตสมาธิ อันไม่มีนิमित เพราะ ไม่ทำไว้ในใจซึ่งนิमितทั้งปวง เพราะดับเวทนาบางเหล่าแล้วอยู่ สมัยนั้นกายของ ตถาคตย่อมผาสุก เพราะฉะนั้น พวกเธอจงมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่ มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจงมีธรรมเป็นเกาะมีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่เกิด ดูกรอานนท์ อย่างไรก็ตาม ภิกษุ จินจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือจงมีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนา ในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มิ เพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก อย่างนี้แล อานนท์ ภิกษุจึงจะชื่อว่า มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่...

ดูกรอานนท์ ผู้ใดผู้หนึ่งในบัดนี้ก็ดี โดยที่เราล่วงไปแล้วก็ดี จักเป็นผู้มีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง คือ มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่พึ่ง มิใช่มีสิ่ง อื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุของเราที่เป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาจักปรากฏอยู่ในความเป็นยอดยิ่ง”^{๓๗}

สรุปว่า วิธีการที่ทรงใช้ในการเผยแผ่มีหลายประการด้วยกัน แต่ที่พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยมากที่สุด คือ แบบสนทนา แบบถามนา แบบบรรยาย หรือการแสดงในสถานที่ที่มีผู้คนจำนวนมาก แบบตอบปัญหา หรือการไขข้อสงสัยของคู่สนทนาและแบบวางกฎข้อบังคับ กล่าวคือ การกำหนดหลักเกณฑ์ กฎระเบียบและข้อบังคับ ดังนั้น จุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธองค์นั้น จึงเป็นไปเพื่อให้ผู้ฟังรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น เพื่อให้ผู้ฟังตรงตามแล้วเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุมีผล ที่ผู้ฟังพอตรงตามให้เห็นด้วยตนเองได้ เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ทรงแสดงธรรมมีคุณ เป็นอัครจริย สามารถยังผู้ปฏิบัติตามให้ได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า การสอนของพระพุทธองค์ในแต่ละครั้ง ก็จะมีมหาชนได้บรรลุธรรมตามสมควรแห่งปัญญาทุกครั้งไป ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธเจ้านั่นเอง

^{๓๖} พุ.อิติ. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๕/๒๗๒/๒๓๔-๒๓๕., พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๒๗๒/๓๐๐-๓๐๑.

^{๓๗} ที.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๑๐/๙๓/๘๕-๘๗., ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๓/๑๑๖-๑๑๗.

๒.๓ คำสอนที่เป็นการพัฒนามนุษย์

มนุษย์มีความต่างชั้นกัน เช่น ในทางร่างกาย จิตใจ ผิวพรรณ แม้แต่ฐานะทางสังคม ในทางพระพุทธศาสนา จะอธิบายความต่างชั้นเหล่านั้นว่า “ผลที่ได้รับแบบนั้น จะเกิดจากการกระทำ หรือกรรม” ส่วนในทางวิทยาศาสตร์ จะอธิบายเรื่องผิวพรรณและหน้าตาของแต่ละคน ไปในอีกรูปแบบ กล่าวคือ เกิดจากพันธุกรรมจากบิดามารดา เช่น ถ้าพ่อแม่ที่ผิวดำ ลูกที่เกิดมาจะมีผิวดำเหมือนพ่อแม่ ส่วนคำสอนของพระพุทธองค์ย่อมมีความแตกต่างกันออกไปในเรื่องที่พระองค์จะสอนแต่ละบุคคล สาเหตุเพราะมนุษย์ไม่เท่ากันในหลายเรื่อง สิ่งสำคัญที่สุด คือ เรื่องของสติปัญญา เพราะความเข้าใจของมนุษย์ไม่เท่ากัน ดังนั้น หลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ จึงแบ่งระดับความยากง่ายต่างกัน เพื่อให้เหมาะสมกับจริตของแต่ละคนนั่นเอง มนุษย์มีพฤติกรรมที่ต่างกัน ดังนั้น บุคคลผู้เผยแผ่ธรรม หรือสอนธรรมควรคำนึงอยู่เสมอว่า แม้จะสอนคนในเรื่องเดียวกัน แต่ก็ต้องมีรูปแบบการสอนที่หลากหลาย จึงจะประสบความสำเร็จตามที่ต้องการ เพราะผู้ฟังมีหลายประเภท แต่ละประเภท ก็จะมี ความสนใจที่แตกต่างกัน ตามพื้นภูมิความหลังของตน^{๓๘} พฤติกรรมของมนุษย์จำแนกลักษณะต่าง ๆ ได้ ๕ ประการ คือ

๑) มนุสสนเริโก หรือมนุษย์นรก ได้แก่ ผู้มีอัตภาพร่างกายเป็นมนุษย์ แต่จิตใจไม่เป็นมนุษย์ คำว่า “นรก” ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความเร่าร้อน ความเดือดร้อน ไม่สบาย เป็นทุกข์ มนุษย์นรกจึงหมายถึง มนุษย์บางจำพวกมีชีวิตอยู่ที่แปลกประหลาด ไม่อาศัยอยู่ในบ้านเหมือนคนธรรมดาทั่วไป แต่อยู่ในคุกตะราง ถูกจองจำถูกต้องโทษโดยประการต่าง ๆ หมดอิสระในตน บางคนต้องทนทุกข์เวทนา มนุษย์เหล่านี้ เป็นคนชั่วหยาบ ทำตัวให้เป็นภัยแก่บุคคลอื่น ประพฤติทุจริต แปรกมมนุษย์ธรรมดา เช่น ชอบประหารสัตว์มีชีวิตและคนด้วยกัน หรือไม่ก็กระทำการโจรกรรม ไม่รู้จักผิดชอบชั่วดี ซึ่งมีอยู่มากมายในสังคมปัจจุบัน เช่น พวกค้ายาเสพติด ค้าหญิงประเวณี

๒) มนุสสติรัจฉาน หรือมนุษย์เดรัจฉาน ได้แก่ ผู้มีอัตภาพร่างกายเป็นมนุษย์ แต่จิตใจเหมือนสัตว์เดรัจฉานคำว่า ตีรัจฉาน ในทางพระพุทธศาสนา แปลว่า มีอาการขวาง ไม่เจริญ โง่ หลง เช่น คำว่า เดรัจฉานวิชา จะหมายถึง ความรู้ที่ไม่เป็นประโยชน์ ทำให้ตนเองและผู้อื่นหมกมุ่น ลุ่มหลง มนุษย์เดียรัจฉาน จึงหมายถึง พวกที่มีชีวิตอยู่เหมือนกับหมู หมา วัว ควาย สุดท้ายจะให้ทำอะไร มีอาการหวาดกลัว จึงหาความสุขสบายมิได้ ไม่คิดจะเลี้ยงชีพโดยการพึ่งตนเอง ต้องอดทนเป็นข้าอยู่อย่างนั้น การงานอะไรไม่ต้องคิดต้องให้มาก ชีวิตนี้ไม่มีอะไรมากได้อาหารไปวัน ๆ คนประเภทนี้ชอบทำผิดคลอง ผิดธรรม จนกระทั่งวันตาย ก็ยังไม่ได้ประกอบภารกุศลเพราะมัวเมาแต่คิดขัดขวาง คัดค้านไม่เชื่อฟังคำสอนของเหล่านักปราชญ์

^{๓๘} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๘๙.

๓) มนุสสเปโต หรือมนุษย์เปรต คำว่า เปรต ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาพจิตที่มีแต่โลภะความอยากได้ หิวกระหายอยู่เสมอ ไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอ ในเรื่องรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส มนุษย์เปรต จึงหมายถึง ผู้มีชีวิตอยู่ด้วยความยากลำบาก เที้ยวแสวงหาอาหาร ผ่าน่งผ่าน่ม กว่าจะได้มาแสนยากหรือหาไม่ได้เลย ด้วยวิบากกรรมที่เคยทำไว้ มีแต่ความอดอยากมีแต่ความทุกข์ทรมาน ร่างกายมีกลิ่นเหม็นสาบสาบน่ากลัว น่าขยะแขยงยิ่งนัก คนประเภทที่ว่านี้ มีอยู่เป็นจำนวนมากในโลกมนุษย์ เพราะผลแห่งวิบากกรรมชั่ว

๔) มนุสสมนุสโส หรือคน มนุษย์ ได้แก่ ผู้ที่เป็นมนุษย์ทั้งทางร่างกายและจิตใจ คือ เป็นผู้มีจิตใจสูงด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตากรุณา ไม่โหดร้าย ไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีเหตุมีผล รู้จักแยกแยะดีชั่ว ถูกผิด เป็นต้น พุดง่าย ๆ คือ เป็นผู้รู้จักบาปบุญคุณโทษ รู้จักว่าสิ่งไหนชั่ว สิ่งไหนดี แล้วละเว้นสิ่งที่เป็นบาปความชั่ว ประพฤติตัวให้ตั้งอยู่ในความดี มีศีล ๕ โดยรู้ว่าคนที่ประมาททำศีลให้ขาดข้อใดข้อหนึ่ง เพราะศีล ๕ ได้ชื่อว่า เป็นพื้นฐานของมนุษย์ ผู้ที่จะเกิดเป็นมนุษย์ได้นั้นต้องมีศีล ๕ บำเพ็ญกุศลอยู่เรื่อย ๆ เช่น ให้ทาน ฟังธรรม ประพฤติปฏิบัติธรรม

๕) มนุสสเทโว หรือมนุษย์เทวดา ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ผู้ประเสริฐ ผู้สูงส่ง ด้วยคุณธรรมความประพฤติดี มีหิริโอตตัมปะ กล่าวคือ ความละอายและเกรงกลัวความชั่ว มนุษย์เทพ หรือมนุษย์เทวดา จึงหมายถึง ผู้มีอัธยาศัยและมีจิตใจที่สูงส่งด้วยคุณธรรมความดีงาม ไม่สร้าง ความเดือดร้อนให้แก่ตนและผู้อื่น ประกอบแต่คุณงามความดี มีความเสียสละ^{๓๙}

ส่วนมนุษย์อีกประเภท คือ “มนุสสวิสุทโธ” หมายถึง คนผู้บริสุทธิ์แล้ว คือ ท่านผู้ปฏิบัติในมรรคมืองค์ ๘ กล่าวคือ ดับต้นเหตุได้แล้ว เหตุนั้น โลกมนุษย์ของเรานี้ ย่อมมีความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันไป มีปัญญา มีผิวพรรณ สถานะทางสังคมก็แตกต่างกัน ในกรณีศึกษาในพระไตรปิฎก จึงจำแนกมนุษย์เอาไว้ ๔ ประการ คือ

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้ มีปรากฏอยู่ในโลก ๔ จำพวก เป็นโฉน คือ ผู้มีตมาแล้ว มีมิตต่อไปจำพวก ๑ ผู้มีตมาแล้ว มีสว่างต่อไปจำพวก ๑ ผู้สว่างมาแล้ว มีมิตต่อไปจำพวก ๑ ผู้สว่างมาแล้ว มีสว่างต่อไปจำพวก ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้มีตมาแล้ว มีมิตต่อไปเป็นอย่างไร บุคคลบางคนในโลกนี้ เกิดมาในตระกูลต่ำ คือ ตระกูลจันฑาล ตระกูลช่างสานตระกูลนายพราน ตระกูลช่างเย็บหนัง หรือในตระกูลคนเทหยากเยื่อ อันเป็นตระกูลเชืญใจ มีข้าว น้ำและโภชนะน้อย เป็นอยู่โดยฝืดเคือง หาของบริโภคและผ่าน่งผ่าน่มได้โดยฝืดเคือง ๆ อนึ่ง เขามีผิวพรรณทราม ไม่น่าดูเป็นคนแคระ มีโรคมาก เป็นคนตาบอด เป็นคนง่อย เป็นคนกระจอก หรือพิการไปแถบหนึ่ง ไม่ได้ข้าว น้ำ ผ่าน่งผ่าน่ม ยานพาหนะ ระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย และประทีป ตาม

^{๓๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), **หลักพระพุทธศาสนา**, อ้างแล้ว, หน้า ๒๗๓.

สมควร เขาเข้าประพาสพุทฺธจิตด้วยกาย วาจาและด้วยใจ ครั้นประพาสพุทฺธจิตด้วยกาย วาจา ใจแล้ว เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงอภายทุกคติ วินิบาต นรก บุคคลเป็นผู้มีตมาแล้ว มีมืดต่อไปอย่างนี้แล ฯ...

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้สว่างมาแล้ว มีสว่างต่อไปเป็นอย่างไร บุคคลบางคนในโลก เกิดมาในตระกูลสูง คือ ตระกูลกษัตริย์มหาศาล ตระกูลพราหมณ์มหาศาล หรือตระกูลคหบดีมหาศาล อันเป็นตระกูลมั่งคั่ง มีทรัพย์มากมีโภคะมาก มีทองและเงินมาก มีเครื่องใช้ที่น่าปลื้มใจมากมาย มีทรัพย์สิ้นเหลือล้น อนึ่ง เขามีรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยความเป็นผู้มีผิวพรรณงามยิ่งนัก มีปกติได้ข้าว น้ำ ผ้านุ่งห่ม ยานพาหนะ ระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องอุปโภค ที่นอน ที่อยู่อาศัย และประทีป เขาย่อมประพาสพุทฺธจิตด้วยกาย วาจา และด้วยใจ ครั้นประพาสพุทฺธจิตด้วยกาย วาจาและใจแล้ว เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ บุคคลเป็นผู้สว่างมาแล้ว มีสว่างต่อไปอย่างนี้แล ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้แลมีปรากฏอยู่ในโลก”^{๔๐}

๒.๓.๑ หลักธรรมคำสอนเพื่อให้เป็นมนุษย์

มนุษย์ที่เกิดมามีลักษณะที่แตกต่างกัน ในทางพระพุทธศาสนา มีหลักความเชื่อว่า มนุษย์ล้วนมีกรรม คือ การกระทำมาที่ไม่เหมือนกัน บางคนเกิดในตระกูลสูงมีฐานะทางสังคมที่ดี อยู่อย่างมีความสุข บางคนกลับต้องทุกข์ บางคนมีร่างกายพิการไม่สมบูรณ์ จะลักษณะต่าง ๆ ที่ต่างกัน การที่เราจะเกิดมาเป็นมนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์ได้นั้น จะมีองค์ประกอบในการกระทำ ๕ ประการ กล่าวคือการรักษาศีล ๕ จึงจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ได้อีกครั้ง หลักการเหล่านี้ เป็นหลักการทางความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา เช่น มีหลักฐานในพระไตรปิฎกในตอนหนึ่งว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล ๕ ประการนี้ ๕ ประการเป็นไฉน คือ คนมีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ในธรรมวินัยนี้ ย่อมถึงกองโภคทรัพย์มากมาย อันมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑ ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล อีกประการหนึ่ง กิตติศัพท์อันงามของคนมีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมฟุ้งไป นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๒ ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล อีกประการหนึ่ง คนมีศีลถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าสู่บริษัทใด ๆ คือ ชัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คฤหบดีบริษัท สมณบริษัท ย่อมมองอาจ ไม่เก้อเขินเข้าไป นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๓ ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล อีกประการหนึ่ง คนมีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมเป็นผู้ไม่หลงระเหิรกาลละ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๔ ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีลอีกประการหนึ่ง คนมีศีล ถึงพร้อมด้วยศีล เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๕ ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ของคนมีศีล เพราะความถึงพร้อมด้วยศีล ๕ ประการนี้แล”^{๔๑}

^{๔๐} อก.จตุกก. (ไทย, มหาจุฬา ฯ) ๒๑/๘๕/๑๒๙-๑๓๑., อก.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๘๕/๑๐๙-๑๑๒.

^{๔๑} อก.ปญจก. (ไทย, มหาจุฬา ฯ) ๒๒/๒๑๓/๓๕๕-๓๕๖., อก.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๑๓/๒๘๑-๒๘๒.

๒.๓.๒ หลักธรรมคำสอนระดับพื้นฐานในหมู่มนุษย์

มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษ จึงแตกต่างจากสัตว์อื่นอยู่หลายประการ เช่น มนุษย์มีความสามารถในการสร้างมโนภาพและรู้จักการใช้เหตุผล เพื่อการดำเนินชีวิตให้เหมาะสมรวม ทั้งมีความสนใจอยากรู้ในสิ่งใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น มีความสามารถในการเลียนแบบ ความตั้งใจพยายาม ความทรงจำ จึงทำให้มีความก้าวหน้ากว่าสิ่งมีชีวิตประเภทอื่น มนุษย์ยังใช้เหตุผล เพื่อปรับปรุงตัวในการดำรงชีวิตเพื่อให้เหมาะสม มนุษย์มีวิวัฒนาการ เช่น การสร้างเครื่องมือนานาชนิด เพื่อความสะดวกในการดำรงชีวิต และมีการแก้ปัญหาโดยใช้ประสบการณ์จากปัญหาในอดีต เป็นแนวทางเพื่ออนาคต ทั้งยังรู้จักสร้างสัญลักษณ์แทนคำพูด ใช้ภาษาในการสื่อความหมาย กำหนดบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิตร่วมกัน กล่าวคือ มนุษย์มีวัฒนธรรมที่ก้าวหน้ากว่าสัตว์ประเภทอื่น ดังนั้น ความได้เปรียบในทางปัญญา จึงส่งผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์อย่างหลีกเลี่ยงยาก กล่าวคือ มนุษย์จะทั้งคนดีและไม่ดีปนกันอยู่ในสังคม หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในขั้นพื้นฐาน ถือเป็นปัจจัยในการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ในเบื้องต้น เพื่อจะพัฒนามนุษย์ให้เป็นคนดี หลักคำสอนที่มีการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา คือ การไม่คบคนพาล เลือคบคนบัณฑิต ฯลฯ คำสอนดังกล่าว มีกรณีศึกษา ดังนี้

๑) ไม่คบคนพาล เป็นมงคลอย่างสูงสุด เพราะคนพาล ย่อมจะนำมาซึ่งความเดือดร้อนในรูปแบบต่าง ๆ ให้แก่ผู้คบค้าสมาคมด้วย คนพาล หรือสัตว์บุรุษ คือ คนที่ประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น หรือคนที่เป็นอยู่ด้วยอาการสักว่า ลมหายใจเข้าออก หากใช้เป็นอยู่ด้วยปัญญาอันประเสริฐไม่ กล่าวคือ ผู้ตัดประโยชน์ทั้ง ๓ กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก ดังนี้

“เพราะเหตุฉะนี้แหละ ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า บรรพชาของเราทั้งหลายนี้ จักไม่ต่ำทราม ไม่เป็นหมัน มีผล มีกำไรพวกเรabriโภคจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานเภสัชบริขารของชนเหล่าใด สักการะเหล่านั้นของชนเหล่านั้น จักมีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเราทั้งหลาย ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันบุคคลผู้เล็งเห็นประโยชน์ตน สมควรแท้ เพื่อยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท หรือบุคคลผู้เล็งเห็นประโยชน์ผู้อื่น สมควรแท้ เพื่อยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความ ไม่ประมาท ก็หรือว่าบุคคลผู้มองเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย สมควรแท้จริง เพื่อยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”^{๔๒}

กล่าวคือ อัตตัตถะ ได้แก่ เป็นผู้ตัดประโยชน์ของตนเอง, ปรีตถะ คือ เป็นผู้ตัดประโยชน์ของผู้อื่น, อุภยัตถะ คือ เป็นผู้ตัดประโยชน์ทั้งของตนเองและผู้อื่น หรือประโยชน์ของสังคมทำให้ตนเอง และผู้อื่นเสียประโยชน์

^{๔๒} ส.นิ. (ไทย, ฉบับสยามรัฐ) ๑๖/๖๗/๒๖-๒๗., ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๗/๓๕.

๒) เลือกคบบัณฑิต หรือเป็นคนดี บัณฑิต หมายถึง สัตบุรุษ กล่าวคือ ผู้ประกอบกิจที่เป็นประโยชน์ด้วยปัญญา รอบรู้ในเหตุผลรู้จักทางของความเจริญและความงามเสื่อม รู้จักอุบายที่จะทำให้ตนเองและผู้อื่น การประกอบกิจด้วยปัญญา เรียกว่า บัณฑิต หมายถึง ผู้ประกอบกิจกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการละเว้นจากการฆ่าสัตว์ คุณลักษณะสำคัญของบัณฑิต คือ มีจิตคิดเพื่อต้องการที่จะแสวงหาประโยชน์ทั้ง ๓ ประการ กรณีศึกษาในพระไตรปิฎก มีดังนี้

“เพราะประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญย่อมไม่มี มีความว่า ไม่มีประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญ คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น ประโยชน์ทั้ง ๒ อย่าง ประโยชน์ มีในชาตินี้ ประโยชน์มีในชาติหน้า ประโยชน์ต้น ประโยชน์ลึก ประโยชน์ลับ ประโยชน์ที่ปิดบัง ประโยชน์ที่ควรนำไป ประโยชน์ที่นำไปแล้ว ประโยชน์ไม่มีโทษประโยชน์ปราศจากกิเลส ประโยชน์อันบริสุทธิ์ ประโยชน์อย่างยิ่ง ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เพราะประโยชน์อื่นจากการได้ความสรรเสริญย่อมไม่มี เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าความวิวาทกันเหล่านี้ เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย ความยินดีและความยินร้าย ย่อมมีในเพราะความวิวาทเหล่านั้น บุคคลเห็นโทษแม้นี้แล้ว พึงงดเว้นการคัดค้านกัน เพราะประโยชน์อื่น จากการได้ความสรรเสริญย่อมไม่มี”^{๔๓}

กล่าวคือ ทิฐุธรรมมีกัตถะ คือประโยชน์ในปัจจุบันนี้ ประโยชน์ในชาตินี้ เป็นจุดหมายขั้นต้น หมายถึงประโยชน์ที่เรามองเห็นได้สัมผัสได้ ให้ความสุขได้ ประโยชน์หรือจุดมุ่งหมายขั้นต้น, สัมปรายิกัตถะ คือ ประโยชน์เบื้องหน้า ประโยชน์ในอนาคต เป็นประโยชน์ ในด้านคุณค่าของชีวิต เป็นจุดหมายที่สูงกว่าประโยชน์ในปัจจุบัน, ประมัตถะ คือ ประโยชน์อย่างยอดเยี่ยม ประโยชน์ที่เป็นสาระแก่นของชีวิต เป็นจุดหมายที่สูงสุดของพุทธศาสนา

๒.๓.๓ หลักธรรมคำสอนระดับกลางในหมู่มนุษย์

ขีดความสามารถในมนุษย์นั้น สามารถพัฒนาให้เกิดศักยภาพได้ คำสอนในระดับกลางนี้ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ หมายถึง ทางแห่งการกระทำอันเกิดจากกุศล เรียกว่า อาคารยวินัย แปลว่า วินัยของผู้ครองเรือน แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ตามโครงสร้างของพฤติกรรมมนุษย์ ได้แก่ กายสุจริต ๓ วจิตสุจริต ๔ มโนสุจริต ๓ หลักของกุศลกรรมบถ มีปรากฏยืนยันถึงประโยชน์ที่จะได้รับสำหรับผู้ปฏิบัติว่า เป็นสิ่งที่ดี เป็นอริยธรรม เป็นกุศล เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์ เป็นธรรมเป็นสภาพแห่งความไม่มีอาสวะ เป็นสิ่งไม่มีโทษ เป็นธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อน เป็นธรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อสังสมกิเลส เป็นธรรมที่มีสุขเป็นกำไร เป็นธรรมที่มีสุขเป็นวิบาก กรณีศึกษาในเรื่องนี้ในพระไตรปิฎก มีใจความตอนหนึ่งว่า

“ธรรม ๑๐ อย่าง ที่เป็นไปในส่วนข้างเจริญเป็นไฉน ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติผิดในกาม เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ ไม่อยากได้ของเขา ไม่ปองร้ายเขา เห็นชอบธรรม ๑๐ อย่าง

^{๔๓} พุ.ม. (ไทย, ฉบับสยามรัฐ) ๒๙/๒๕๒/๑๕๘., พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๕๒/๒๐๕-๒๐๖.

เหล่านี้ เป็นไปในส่วนข้างเจริญ”^{๔๔} หลักคำสอนที่สอดคล้อง หรือเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มีอีกมากมาย ทั้งเป็นกฎและทั้งเป็นข้อปฏิบัติ เช่น ศีล ๕ ศีลอุโบสถ พรหมวิหารธรรม เพราะเป็นจริยธรรมขั้นพื้นฐาน ที่เกี่ยวกับการใช้ชีวิตในสังคมนั่นเอง

๒.๓.๔ หลักธรรมคำสอนชั้นสูงในหมู่มนุษย์

จริต หมายถึง ความประพฤติที่เป็นหัวหน้าตามอุปนิสัยของแต่ละบุคคล พระพุทธองค์จึงมีหลักคำสอนเฉพาะบุคคลที่แตกต่างกันออกไป เพราะแต่ละคนมีความต้องการที่ไม่เหมือนกัน หรือมีความอยากต่างกัน เปรียบได้กับ การใส่เสื้อผ้า บางคนชอบใส่สีแดง บางคนชอบใส่สีเหลือง บางคนชอบใส่น้ำเงิน ดังนั้น จริตของคนจึงมีความหลากหลาย เพื่อให้คำสอนของพระพุทธองค์ใช้ได้ผล พระพุทธองค์จึงแยกแยะหลักธรรมให้มนุษย์ในสังคม ได้ปฏิบัติอย่างถูกจริต เพื่อผลของการปฏิบัติจะได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วขึ้นนั่นเอง พระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับจริตของมนุษย์ไว้หลายประการด้วยกัน ดังกรณีศึกษาในพระไตรปิฎก มีในตอนหนึ่งว่า

“พระผู้มีพระภาคยอมทรงทราบว่า บุคคลนี้เป็นนาคจริต บุคคลนี้เป็นโสมจริต บุคคลนี้เป็นโมหจริต บุคคลนี้เป็นวิตักกจริต บุคคลนี้เป็นศรัทธาจริต บุคคลนี้เป็นญาณจริต พระผู้มีพระภาคยอมตรัสบอกอสุกถาแก่บุคคลผู้เป็นนาคจริต ย่อมตรัสบอกเมตตาทิฏฐิภาวแก่บุคคลผู้เป็นโสมจริต ย่อมทรงแนะนำบุคคลผู้เป็นโมหจริตให้ดำรงอยู่ในการเรียน ในการไต่ถาม ในการฟังธรรมตามกาล ในการสนทนาธรรมตามกาล ในการอยู่ร่วมกับครู ย่อมตรัสบอกอานาปานสติแก่บุคคลผู้เป็นวิตักกจริต ย่อมตรัสบอกพระสูตรอันเป็นนิมิตติ ความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้า ความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์และศีลทั้งหลายของตน อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส แก่บุคคลผู้เป็นศรัทธาจริต ย่อมตรัสบอกธรรมอันเป็นนิมิตแห่งวิปัสสนา ซึ่งมีอาการไม่เที่ยง มีอาการเป็นทุกข์ มีอาการเป็นอนัตตา แก่บุคคลผู้เป็นญาณจริต”^{๔๕} มนุษย์ทุกคนล้วนมีศักยภาพในการฝึกฝนพัฒนาปัญญาตนเอง เพื่อก้าวไปสู่ความสุขความเจริญและความสมบูรณ์แห่งความเป็นมนุษย์ เพื่อผลประโยชน์อันจะพึงเกิดขึ้นและเพื่อตนเองและสังคม การฝึกตนที่ถูกต้องตามจริต จึงส่งผลต่อผู้ปฏิบัติธรรมนั่นเอง

สรุปว่า พระพุทธองค์ทรงสอนสิ่งที่จริงจริง จึงมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับฟัง ถ้าเราได้นำไปประพฤติปฏิบัติก็สามารถทำให้เกิดประโยชน์ได้ เพราะพระองค์ทรงรู้และเข้าใจในสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้ ทรงสอนด้วยความเมตตา ไม่มีอคติกับบุคคลใด จึงมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้ง โดยพระองค์ไม่ได้หวังสิ่งใดผลตอบแทนเลย พระองค์เป็นแบบอย่างที่ดีในการประพฤติ เช่น ทรงทำพุทธกิจตลอด ๔๕ ปี โดยไม่รู้จักคำว่าเหนื่อย ดังนั้น จึงทรงทำได้จริงอย่างที่พระองค์สอน พระองค์มีบุคลิกภาพที่โน้มน้าวจิตใจให้เข้าใจหลักธรรมและพึงพอใจได้ความสุข เพราะพระองค์ไม่เลือกชั้นวรรณะใด ๆ ทรงมีหลักการสอนและวิธีสอนที่ยอดเยี่ยม

^{๔๔} ที.ปา. (ไทย, ฉบับสยามรัฐ) ๑๑/๔๗๑/๒๘๕., ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๔๗๑/๓๓๗.

^{๔๕} ขุ.ม. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๙/๒๗๒/๓๓๖-๓๔๐., ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๗๒/๑๙๗-๑๙๘.

๒.๔ พุทธวิธีในการบริหารเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การบริหาร หมายถึง การทำงานให้สำเร็จโดยอาศัยคนอื่น (Getting thing done through other people) เมื่อว่าตามนิยามนี้ การบริหารในพระพุทธศาสนา เริ่มมีขึ้นเป็นรูปธรรมสองเดือนนับจากวันที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ นั่นคือในวันอาสาฬหบูชา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นครั้งแรกแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ซึ่งทำให้เกิดสังฆรัตนะขึ้น เมื่อเกิดมีสมาชิกใหม่เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนาอย่างนี้ พระพุทธเจ้าก็ต้องบริหารคณะสงฆ์^{๔๖}

สภาพแวดล้อมภายนอกของชมพูทวีปในสมัยพุทธกาลทั้งในด้านศาสนา การเมืองการปกครอง และสังคมมาแล้ว แม้แต่การวิเคราะห์สภาพภายในของพระพุทธเจ้า แต่ในช่วงแรกภายหลังการตรัสรู้แล้ว ในระยะกาลต่อมา มีพุทธบริษัทเกิดขึ้นมากมายพอสมควร แต่พุทธบริษัทอย่างต่ำเป็นพระโสดาบัน ภายในองค์กรพุทธศาสนาเอง ยังไม่มีจุดอ่อนให้แก้ไข เพราะพระศาสดายังทรงเพียบพร้อมด้วยพระพุทธานุภาพทั้ง ๙ พระธรรมก็ประกอบด้วยพระธรรมคุณทั้ง ๖ และพระสงฆ์เองก็ล้วนเป็นพระอริยบุคคล ประกอบด้วยสังฆคุณทั้ง ๙ แม้บริษัทอื่น กล่าวคือ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ก็ดำรงอยู่ในขั้นโสดาปัตติผลเป็นอย่างต่ำ กล่าวโดยย่อ คือ ในช่วง ๒๐ พรรษาแรกหลังแต่กาลตรัสรู้ ยังไม่มีอาสวักขณานิยธรรมเกิดขึ้นในหมู่สงฆ์ ยังไม่มีการบัญญัติสิกขาบท องค์การพระพุทธศาสนาจึงไม่มีจุดอ่อนใด ๆ กรณีศึกษาในเรื่องนี้ ในพระพระไตรปิฎก ได้อธิบายเอาไว้ในตอนหนึ่งว่า พระสารีบุตรได้กราบทูลให้พระองค์ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทเอาไว้ ว่า

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จงรอก่อน สารีบุตร จงยับยั้งก่อนสารีบุตร ตถาคตผู้เดียวจักรู้กาลในกรณีนั้น พระศาสดายังไม่บัญญัติสิกขาบท ยังไม่แสดงปาติโมกข์แก่สาวก ตลอดเวลาที่ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะบางเหล่า ยังไม่ปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้ ต่อเมื่อใด อาสวักขณานิยธรรม บางเหล่าปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้ เมื่อนั้น พระศาสดาจึงจะบัญญัติสิกขาบท แสดงปาติโมกข์ แก่สาวก เพื่อกำจัดอาสวักขณานิยธรรมเหล่านั้นแหละ อาสวักขณานิยธรรมบางเหล่า ยังไม่ปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้ ตลอดเวลาที่สงฆ์ยังไม่ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ โดยภิกษุผู้บวชนาน ต่อเมื่อใดสงฆ์ ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ โดยภิกษุผู้บวชนานแล้วและอาสวักขณานิยธรรมบางเหล่า ย่อมปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้ เมื่อนั้นพระศาสดาจึงจะบัญญัติสิกขาบท แสดงปาติโมกข์แก่สาวก เพื่อกำจัดอาสวักขณานิยธรรมเหล่านั้นแหละ อาสวักขณานิยธรรมบางเหล่า ยังไม่ปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้ ตลอดเวลาที่สงฆ์ยังไม่ถึงความเป็นหมู่ใหญ่โดยแพร่หลาย ต่อเมื่อใดสงฆ์ถึงความเป็นหมู่ใหญ่ โดยแพร่หลายแล้วและอาสวักขณานิยธรรมบางเหล่า ย่อมปรากฏในสงฆ์ในศาสนานี้^{๔๗} ด้วยเหตุนี้ ความสามารถของหัวหน้าที่จะต้องเป็นผู้นำ คือมีความสามารถนำลูกน้อง หรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติงานเป็นผลสำเร็จตามเป้าหมายได้

^{๔๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔.

^{๔๗} วิมหา.(ไทย, ฉบับสยามรัฐ) ๑/๘/๑๑., วิมหา. (บาลี) ๑/๘/๑๕-๑๖.

ต้องเอาชนะจิตใจของลูกน้อง ซึ่งเป็นแรงจูงใจ สมัครงใจมีความเต็มใจ ร่วมมือกันปฏิบัติงาน หัวหน้าที่จะต้องบากบั่นฟันฝ่าอุปสรรคในการนำ กล่าวคือ การเป็นผู้บริหาร ต้องเป็นผู้รับผิดชอบในการปฏิบัติงานที่อยู่ในความรับผิดชอบ เพื่อส่งเสริมให้ปริมาณและคุณภาพของงานออกมาให้ได้ผลสูงสุด

๒.๔.๑ การวางแผนตามพุทธวิธี

การวางแผน เป็นกระบวนการสำคัญ ซึ่งรองลงมาจากกระบวนการตัดสินใจ เมื่อตัดสินใจอย่างใดแล้ว ก่อนที่จะให้มีการลงมือปฏิบัติการ ต้องมีการวางแผนให้ชัดเจน การวางแผนอันเป็นกรอบหรือแนวปฏิบัติ เป็นตัวควบคุมและเป็นตัวติดตามผล ตลอดจนเป็นตัวประเมินความสำเร็จของการดำเนินการว่า มีความเป็นไปได้ตามแผนหรือไม่ ยิ่งองค์กรขนาดใหญ่ มีพนักงานมาก แผนที่วางเอาไว้เนี่ย ย่อมจะยิ่งจำเป็นมากที่สุด ในการเฝ้าสภาพแวดล้อมภายนอก เพื่อประกอบการตัดสินใจวางแผน ในการประกาศพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงละเลยการประเมินสภาพแวดล้อมภายใน เพื่อปรับปรุงองค์กรสงฆ์ให้เข้มแข็งขึ้น แม้ในช่วงทรงวางแผนระยะยาว คือหลังพรรษาที่ ๒๐-๔๕ ปัญหาที่ว่า บุคลากรในองค์กรเห็นชอบด้วยหรือไม่ ก็ไม่มีปัญหามาก เพราะพระพุทธองค์ ทรงใช้หลักการประชาธิปไตย คือ ทรงถือธรรมาธิปไตยเป็นหลัก ไม่เคยทรงใช้อัตตาธิปไตยและโลกาธิปไตย แต่พระพุทธองค์จะถือความชอบธรรม หรือธรรมาธิปไตยเป็นหลัก กรณีศึกษาในพระไตรปิฎกในตอนหนึ่งว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมาธิปไตยเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ อยู่ในป่า กัฏฐิ อยู่โคนไม้กัฏฐิ อยู่ในเรือนว่างกัฏฐิ ย่อมสำเหนียกว่า ก็เราออกบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งจีวร ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งบิณฑบาต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งเสนาสนะ เราออกบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุแห่งความมีและความไม่มีเช่นนั้น ก็แต่เราเป็นผู้อันชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ครอบงำแล้ว ถือว่าเป็นผู้มีทุกข์ท่วมทับแล้ว ไฉนความทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏ พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว อันบุคคลพึงเห็นเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตนอันวิญญูชนจะพึงรู้เฉพาะตน ก็เพื่อนสพรหมจารีผู้รู้ที่อยู่ เห็นอยู่ มีอยู่แล ก็และการที่เราได้ออกบวชเป็นบรรพชิต ในธรรมวินัยอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว จะพึงเป็นผู้เกียจคร้านมัวเมาประมาทอย่างนี้ ข้อนั้นไม่เป็นการสมควรแก่เราเลย ดังนี้ เธอย่อมสำเหนียกว่า ก็ความเพียรที่เราปรารภแล้ว จักไม่ย่อหย่อน สติที่เข้าไปตั้งมั่นแล้ว จักไม่หลงลืม กายที่สงบระงับแล้ว จักไม่ระส่ำระสาย จิตที่เป็นสมาธิแล้ว จักมีอารมณ์แน่วแน่ ดังนี้ เธอทำธรรมนั้นแหละให้เป็นใหญ่แล้ว ละอกุศล เจริญกุศล ละกรรมที่มีโทษ เจริญกรรมที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าธรรมาธิปไตย”^{๔๘} พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรม หรือบัญญัติพระวินัย ต่อเมื่อมีเรื่องราวเกิดขึ้น เพราะเป็นพุทธประเพณี กล่าวคือ เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ว่า

^{๔๘} อด.ติก. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๐/๔๗๙/๑๓๙-๑๔๐., อด.ติก. (บาลี) ๒๐/๔๗๙/๑๘๖-๑๘๗.

พระพุทเจ้าทั้งหลายเมื่อทรงทราบเรื่องที่เกิดขึ้นในหมู่สงฆ์แล้ว ตรัสถามก็มี ไม่ตรัสถามก็มี ทรงทราบกาลอันควร ตรัสถามก็มี ไม่ตรัสถามก็มี ตรัสถามเรื่องที่เป็นประโยชน์ ไม่ตรัสถามเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ เพราะพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ทรงจัดเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย ด้วยอริยมรรคแล้ว พระผู้มีพระภาคพุทเจ้าทั้งหลาย สอบถามภิกษุทั้งหลายด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่ง จะทรงบัญญัติสิกขาบทอย่างหนึ่ง

ในพุทธวิธีเกี่ยวกับวางแผนนี้ สิ่งที่สำคัญมาก คือ ผู้บริหาร ต้องมีวิสัยทัศน์ พระพุทเจ้าตรัสว่า “ผู้บริหารต้องมีจักขุมา” แปลว่า มีสายตาที่ยาวไกล คือ มองการณ์ไกล (อง.ตัก. ๒๐/๔๕๙/๑๔๖) วิสัยทัศน์ช่วยให้ผู้บริหารสามารถวาดภาพจุดหมายปลายทางได้ชัดเจนและใช้สื่อสารให้สมาชิกภายในองค์กร ยอมรับและดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทางนั้น องค์กรทั้งหมดก็就会被ขับเคลื่อนไปด้วยวิสัยทัศน์นี้ พระพุทเจ้าทรงกำหนดจุดหมายปลายทางในพระพุทธศาสนาไว้ว่า การประพฤติธรรมทุกอย่างมีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่จุดเดียว คือ วิมุตติ หรือความหลุดพ้น ดังพระพุทพจน์ที่ว่า “เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ รสเค็ม ฉันทใด ธรรมวินัยนี้ ก็มีรส คือ วิมุตติรส ฉันทนั้น”^{๔๙}

๒.๔.๒ การจัดองค์กรตามพุทธวิธี

ความเชื่อเกี่ยวกับวาระในอินเดียครั้งสมัยพุทธกาลนั้น มีความรุนแรงในทางด้านการถือชนชั้นมาก เหตุนั้น พระพุทองค์ จึงได้มีการจัดตั้งองค์กรที่มาตรฐานใหม่ กล่าวคือ การเพิ่มหาชนที่เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ถ้าอยากจะบวช ขั้นตอนแรก ต้องสละความเป็นวาระออกให้หมด จะมีตำแหน่งทางฆราวาสยิ่งใหญ่เพียงใด ต้องสละยศถาบรรดาศักดิ์

เพราะพระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่สอนให้มนุษย์เลิกดูหมิ่นเหยียดหยามกัน เพราะเรื่องถือชั้นวรรณะ เพราะเหตุชาติและวงศ์สกุล แต่ให้นับถือกันด้วยระบบศีลธรรม ใครจะเกิดในสกุลต่ำสูง ยากดีมีจนอย่างไร ไม่เป็นประเด็น หากตั้งอยู่ในศีลธรรม ก็ได้ชื่อว่าเป็นคนที่ควรยกย่องสรรเสริญ ถ้าประพฤติปฏิบัติตรงกันข้าม คือ ล่วงละเมิดศีลธรรมแล้ว แม้จะเกิดในสกุลสูง นับได้ว่าเป็นคนพาลอันควรตำหนิ^{๕๐} ตามหลักการของพระพุทธศาสนามีคติไว้ว่า มนุษย์ทั้งหลายนั้น มีความสามารถที่จะพัฒนาฝึกฝนอบรมตนเองได้ และเมื่อได้ผ่านการฝึกฝนพัฒนาอย่างเต็มที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่ประเสริฐสูงสุดได้ทุกคน กรณีศึกษาดังกล่าว ในพระไตรปิฎก มีใจความตอนหนึ่งว่า

“หากว่าบุคคลพึงรู้ว่าตนเป็นที่รักใคร่ พึงรักษาตนนั้นไว้ ให้เป็นอภินิหารอันตนรักษาดีแล้ว บัณฑิตพึงประคับประคองตนไว้ตลอดยาม ทั้งสามยามใดยามหนึ่ง บุคคลพึงยังตนนั้นแลให้ตั้งอยู่ในคุณอันสมควรเสียก่อน พึงพร่ำสอนผู้อื่นในภายหลัง บัณฑิตไม่พึงเศร้าหมอง หากว่าภิกษุพึงทำตน

^{๔๙} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *พุทธวิธีบริหาร*, อ่างแล้ว, หน้า ๖.

^{๕๐} สุชีพ บุญญานุภาพ, *คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนาเกิด*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัทบรรณาการ, ๒๕๔๘), หน้า ๗๙.

เหมือนอย่างทีตนพร่ำสอนคนอื่นไซ้ ภิภษุณั้นมีตนอันฝึกดีแล้วหนอ พึงฝึก ได้ยินว่าตนแล ฝึกได้ยาก ตนแลเป็นที่พึงของตน บุคคลอื่นไรเล่า พึงเป็นที่พึงได้ เพราะว่าบุคคลมีตนฝึกฝนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึงอันได้โดยยาก ความชั่วที่ตนทำไว้เองเกิดแต่ตน มีตนเป็นแดนเกิด ย่อมย่ำยีคนที่มีปัญญาทราม ดุจเพชร ย่ำยีแก้วมณีที่เกิดแต่หิน ฉะนั้น ความเป็นผู้ทุศีลล่วงส่วน ย่อมรวบรัดอรรถภาพของบุคคลใด ทำให้เป็นอรรถภาพอันตรึงลงแล้ว เหมือนเถายานทรายรวบรัดไม้สาละ ให้เป็นอันทวมทับแล้ว บุคคลนั้น ย่อมทำตนเหมือนโจรผู้เป็นโจก ปรารถนาโจรผู้เป็นโจก ฉะนั้น กรรมไม่ดีและไม่เป็นประโยชน์แก่ตน ทำได้ง่าย ส่วนกรรมใดแล เป็นประโยชน์ด้วย ดีด้วย กรรมนั้นแลทำได้ยากอย่างยิ่ง ผู้ใดมีปัญญาทราม อาศัยทิฐิอันลามก ย่อมคัดค้านคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ผู้อรหันต์ เป็นพระอริยเจ้า มีปกติเป็นอยู่โดยธรรม”^{๕๑}

พระพุทธเจ้าทรงดำรงตำแหน่งเป็นธรรมราชา กล่าวคือ เป็นผู้บริหารสูงสุดในองค์กรพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราเป็นพระราชานั้น คือ ธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม” (ม.ม. ๑๓/๖๗๙/๕๕๔) พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งพระสาวิบุตรให้เป็นพระธรรมเสนาบดี มีฐานะเป็นรองประธานบริหาร อยู่ในลำดับถัดมาจากพระพุทธเจ้าและเป็นอัครสาวกฝ่ายขวารับผิดชอบด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายรับผิดชอบงานด้านบริหาร พระอานนท์เป็นเลขานุการส่วนพระองค์และทรงแต่งตั้งสาวกทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นเอตทัคคะ คือ ผู้ชำนาญการที่รับผิดชอบในการงานด้านต่าง ๆ เช่น พระมหากัสสปะ เป็นผู้ชำนาญด้านอุตงค์ พระปุลณณมิตตานี เป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม ภิกษุณีปฐาจาราเป็นผู้ชำนาญด้านวินัย จิตตคหบดีเป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม (อง.เอกก. ๒๐/๑๔๖/๓๐) การแต่งตั้งเอตทัคคะนี้ เป็นตัวอย่างของการกระจายอำนาจและการใช้คนให้เหมาะกับงานในพระพุทธศาสนา^{๕๒}

๒.๔.๓ การบริหารงานบุคคลตามพุทธวิธี

วิธีการของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา อันหมายถึง การประกาศพรหมจรรย์เพื่อประโยชน์และความสุขของชนหมู่มาก กล่าวคือ การบริหารกิจการภายในพระพุทธศาสนา โดยองค์รวมนั่นเอง วิธีการในการบริหาร ถ้ามองในแง่ยุทธศาสตร์ จะไม่เพียงแต่แบ่งหน้าที่การงานในองค์กรของตนเท่านั้น แต่จะต้องมุ่งเอาชนะเจ้าลัทธิต่าง ๆ ในยุคนั้น กล่าวคือ หลักธรรมคำสอนนั้นจะต้องดีกว่า หรือมีความเลิศกว่าลัทธิอื่น ดังนั้น การบริหารด้านบุคคล จึงมีความสำคัญต่อองค์กรเป็นอย่างมาก เพราะคนที่มีศักยภาพนั้น ย่อมทำงานให้เกิดความสำเร็จได้ง่ายและมีคุณภาพอย่างน่าพอใจได้ การบริหารบุคคล มีองค์ประกอบ ดังนี้

๑) โครงสร้างขององค์กรพระพุทธศาสนา จะมีพระรัตนตรัยเป็นหลัก กล่าวคือ พระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นศูนย์กลาง

^{๕๑} พุ.ธ. (ไทย, สยามรัฐ) ๒๕/๒๒/๒๕-๒๖., พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๒/๓๖-๓๗.

^{๕๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีบริหาร, อ่างแล้ว, หน้า ๑๑.

๒) การปฏิบัติการ ซึ่งเป็นกระบวนการ หรือขั้นตอนการขับเคลื่อนอันจะนำไปสู่วัตถุประสงค์ กล่าวคือ เพื่อเป็นการประกาศพรหมจรรย์ หรือการประกาศพระพุทธศาสนา ปลายทางของการปฏิบัติการ คือ เพื่อให้เกิดประโยชน์และความสุขแก่ปวงชน

๓) หลักธรรมและคน เป็นปัจจัยอันสำคัญในการจัดการ ทั้งหลักธรรมและคนเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนในการปฏิบัติการ อันจะนำไปสู่เป้าหมาย

๔) หลักธรรม อันเป็นตัวกำกับทั้งการบริหารคนและเพื่อจัดการบริหาร เช่น กำลังคน ได้แก่ พุทธบริษัท ๔ ประกอบไปด้วยฝ่ายบรรพชิต กล่าวคือ ภิกษุและภิกษุณี ฝ่ายคฤหัสถ์ คือ อุบาสกและอุบาสิกา บริษัทแต่ละฝ่ายจะต้องมีทั้งหลักธรรมประจำตัว เพื่อดำเนินการ ฝ่ายบรรพชิต มีหลักธรรมประจำของภิกษุ คือ พระวินัยบัญญัติ ๒๒๗ ข้อ ของภิกษุณี คือ พระวินัยบัญญัติ ๓๑๑ ข้อ ตามพระปาติโมกข์ ที่เรียกเป็นหลักธรรมประจำตัว เพราะจำเป็นต้องประพฤติตามโดยเคร่งครัด ส่วนคน หรือ กำลังคน ได้แก่ พุทธบริษัท ๔ ประกอบด้วยฝ่ายบรรพชิต คือภิกษุและภิกษุณี ฝ่ายคฤหัสถ์คืออุบาสกและอุบาสิกา แต่ละบริษัทแต่ละฝ่ายต้องมีทั้งหลักธรรมประจำตัวและหลักธรรมดำเนินการ

หลักธรรมและคนเป็นอุปกรณ์สำคัญในการช่วยเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากความเป็นผู้มีศีลอันดีงามแล้ว ซึ่งเป็นหลักธรรมประจำตัว อย่างน้อยต้องสามารถเป็นนักพูดได้ หรือเรียกได้อีกอย่างว่า พระธรรมกถึก หรือนักเทศน์ มีอธิบายในพระไตรปิฎก ในตอนหนึ่งไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมกถึก ๔ จำพวกนี้ ๔ จำพวกเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมกถึกบางคนในโลกนี้ กล่าวธรรมน้อยและไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งบริษัทก็เป็นผู้ไม่ฉลาด ต่อประโยชน์ และมีใช้ประโยชน์ ธรรมกถึกเห็นปานนี้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นธรรมกถึกสำหรับบริษัทเห็นปานนั้น อนึ่งธรรมกถึกบางคนในโลกนี้ ย่อมกล่าวธรรมน้อยและประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งบริษัทก็เป็นผู้ฉลาด ต่อประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ ธรรมกถึกเห็นปานนี้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นธรรมกถึก สำหรับบริษัทเห็นปานนั้น อนึ่ง ธรรมกถึกบางคนในโลกนี้ ย่อมกล่าวธรรมมาก แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งบริษัทก็เป็นผู้ไม่ฉลาดต่อประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ ธรรมกถึกเห็นปานนี้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นธรรมกถึก สำหรับบริษัทเห็นปานนั้น อนึ่ง ธรรมกถึกบางคนในโลกนี้ย่อมกล่าวธรรมมากและประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งบริษัทก็เป็นผู้ฉลาดต่อประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ ธรรมกถึกเห็นปานนี้ ย่อมถึงการนับว่า เป็นธรรมกถึก สำหรับบริษัทเห็นปานนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมกถึก ๔ จำพวกนี้แล”^{๕๓} การเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยมีเจตจำนงอันบริสุทธิ์เป็นสิ่งสำคัญและเป็นจุดประสงค์หลักของพระพุทธเจ้า ดังนั้น ธรรมกถึก หรือผู้เผยแผ่ กล่าวคือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา พึงสังวรควรแสดงธรรมที่ไม่เห็นแก่ลาภและชื่อเสียงนั่นเอง

การบริหารงานบุคคลในพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่การรับคนเข้ามาบวช ที่ต้องกลั่นกรองโดยคณะสงฆ์ พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่ให้คณะสงฆ์ในการให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรตามแบบ

^{๕๓} อย.จตุกก. (ไทย, มหาจุฬาฯ) ๒๑/๑๓๙/๒๐๗-๒๐๘., อย.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๓๙/๑๘๖-๑๘๗.

ญัตติจตุตถกรรม พระสงฆ์ผู้เป็นประธานในพิธีอุปสมบท เรียกว่า พระอุปัชฌาย์ การรับคนเข้ามาอุปสมบท ต้องได้รับความเห็นชอบเป็นเอกฉันท์จากคณะสงฆ์ที่ประชุมพร้อมกันในอุโบสถที่ประกอบพิธีอุปสมบท เมื่อบวชเข้ามาในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบวชใหม่จะต้องได้รับการฝึกหัดอบรมและ การศึกษาเล่าเรียนกับพระอุปัชฌาย์จนครบพรรษา ๕ จึงเรียกว่า นิสัยมุตตกะ คือ ผู้พ้นจากการพึ่งพา พระอุปัชฌาย์ ดังนั้น กระบวนการฝึกอบรมพระบวชใหม่ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง กระบวนการนี้ ก่อให้เกิดระบบโรงเรียนในวัด ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาที่สำคัญในอินเดีย เช่น มหาวิทยาลัยนาลันทา กระบวนการจัดการศึกษาในพระพุทธศาสนายึดหลัก ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นการฝึกอบรม (Training) ที่เน้นภาคปฏิบัติมากกว่าจะเป็นการเรียนการสอน ในทางทฤษฎี (Teaching) เมื่อกล่าวในเชิงบริหาร เราต้องยอมรับว่า พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญ แก่การจัดการศึกษาอบรมเพื่อพัฒนาบุคลากรเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงชื่อว่าเป็น ศาสนแห่งการศึกษา^{๕๔}

๒.๔.๔ การอำนวยการกับความเป็นภาวะผู้นำตามพุทธวิธี

การอำนวยการให้เกิดการดำเนินงานในพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยภาวะความเป็นผู้นำเป็น สำคัญ ทั้งนี้เพราะไม่มีระบบการใช้กำลังบังคับให้ปฏิบัติตามผู้นำในพระพุทธศาสนา การที่สมาชิกจะ ทำตามคำสั่งของผู้บริหาร หรือไม่นั้น จะขึ้นอยู่กับภาวะความเป็นผู้นำในผู้บริหารเป็นสำคัญ^{๕๕}

พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่เสด็จอุบัติมาในโลกนี้ หน้าที่หลัก คือ มีพุทธกิจเพื่อประโยชน์และ ความสุขแก่ชาวโลก จึงจำเป็นต้องทรงตรากตรำในการประกาศพระศาสนา วิธีการในการประกาศเผยแผ่ก็ต้องมีการวางแผน มีการวิเคราะห์ประเมินสถานการณ์ทั้งภายนอกและทั้งภายใน เพราะมหานชน ต่าง ๆ ในสมัยพุทธกาลนั้น ล้วนแต่นับถือลัทธิอื่นอยู่ก่อนทั้งสิ้น การที่จะทำให้อุบัติแต่ละกลุ่มหันมา นับถือพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องมีความกล้าเลิทางด้านหลักธรรมและความเพียบพร้อมด้วย คุณสมบัติ กล่าวคือ ต้องมีความพร้อมทางด้านความรู้และความประพฤติของบริษัทโดยเฉพาะภิกษุ บริษัท ดังนั้น ความเป็นภาวะผู้นำนั้น จะต้องสามารถเป็นหัวหน้านำผู้ร่วมงาน ให้ปฏิบัติงานเป็น ผลสำเร็จได้ ต้องสร้างแรงจูงใจ เพื่อกระตุ้นเตือนให้ผู้ร่วมงานทำงานด้วยความสมัครใจและจริงจังได้ หรือเป็นการเดินนำหน้า ผ่าฟันอุปสรรคทุกอย่างไปได้

คำว่า ผู้นำ หรือนายก ที่ปรารถนาอันจะทำให้เกิดประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ใต้ปกครองได้ จะต้องมียุทธธรรมอยู่ ๖ ประการ คือ

^{๕๔} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *พุทธวิธีบริหาร*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๕} พระมหาธนาชัย ตนฺติปาโล (แสนณรงค์), “บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระวิกรมมุนี (บุญรอด ปญฺญาวโร), *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

๑) ขมา คือ ขันติ ความอดทน ผู้นำจะต้องมีความอดทน คือ อดทนต่อความลำบากอดทนต่อความตรากตรำ อดทนต่อความเจ็บใจ

๒) ซาครียะ คือ ความตื่นตัว ผู้นำต้องมีความตื่นตัว ทนต่อเหตุการณ์อยู่ตลอดเวลา

๓) อุฏฐานะ คือ ความอุตสาหะ มีความขยันหมั่นเพียร เป็นผู้นำต้องทำตัวเป็นหลัก ของผู้ใต้บังคับบัญชาได้ต้องเป็นหลัก สำหรับผู้ใต้บังคับยึดเป็นที่พึ่งอาศัยได้

๔) สังวิภาโค คือ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ผู้นำต้องมีความโอบอ้อมอารี มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้ใต้บังคับบัญชา

๕) ทยะ คือ ความเอ็นดู เป็นผู้นำต้องมีความเมตตา ความกรุณา เอ็นดูประชาชนและผู้ใต้บังคับบัญชา

๖) อิกขณา คือ ความมีวิจารณ์ญาณ ผู้นำต้องมีการสอดส่องดูแลทุกข์สุขของประชาชนและผู้ใต้บังคับบัญชา

ทั้ง ๖ ประการนี้ เป็นคุณลักษณะของผู้นำที่ดี ที่พระพุทธเจ้าทรงมีอยู่แล้วอย่างเพียบพร้อมทุกประการในพระองค์ ที่ทรงทำเป็นแบบอย่างอยู่แล้ว^{๕๖} กรณีศึกษาเกี่ยวกับความเป็นภาวะผู้นำนั้น ในพระไตรปิฎกมีในตอนหนึ่งว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยใด พระราชาเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้พวกข้าราชการ ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกข้าราชการไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้พราหมณ์และคฤหบดี ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และคฤหบดีไม่ตั้งอยู่ในธรรม สมัยนั้น แม้ชาวนิกมและชาวชนบท ก็เป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์หมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ หมู่ดาวนักษัตร ก็ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อคืนและวันหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็หมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อเดือนหนึ่งและกึ่งเดือนหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ ฤดูและปีก็ย่อมหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ เมื่อฤดูและปีหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ ลมย่อมพัดไม่สม่ำเสมอ เมื่อลมพัดไม่สม่ำเสมอ ลมก็เดินผิดทางไม่สม่ำเสมอ ย่อมพัดเวียนไป เมื่อลมเดินผิดทางไม่สม่ำเสมอ พัดเวียนไป เทวดาย่อมกำเริบ เมื่อเทวดากำเริบ ฝนย่อมไม่ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าทั้งหลายก็สุกไม่เสมอกัน ดูกรภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ ผู้บริโภคข้าวที่สุกไม่เสมอกัน ย่อมเป็นผู้มีอายุน้อย มีผิวพรรณเศร้าหมองมีกำลังน้อย มีอาพาธมาก...พระองค์ทรงเปรียบเหมือนเหตุดังกล่าวไว้ว่า เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปคด โคเหล่านั้น ย่อมไปคดทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปคด ในมนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรมประชาชนนอกนี้ ก็จะประพฤติธรรมเหมือนกัน แวันแคว้นทั้งหมด จะได้ประสบความทุกข์ ถ้าพระราชาเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปตรง โคเหล่านั้นย่อมไปตรงทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปตรง

^{๕๖} จานงค์ ทองประเสริฐ, การเสริมสร้างการเป็นนักบริหาร, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗-๒๘.

ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนี้ ย่อมประพฤติธรรมเหมือนกัน แว่นแคว้นทั้งหมด ย่อมได้ประสบความสุข ถ้าพระราชาตั้งอยู่ในธรรม”^{๕๗}

การอำนวยความสะดวกให้เกิดการดำเนินงานในพระพุทธศาสนา ต้องอาศัยภาวะผู้นำเป็นสำคัญ ทั้งนี้ เพราะไม่มีระบบการใช้กำลังบังคับให้ปฏิบัติตามผู้นำในพระพุทธศาสนา การที่สมาชิกจะทำตามคำสั่งของผู้บริหาร หรือไม่ จึงขึ้นอยู่กับภาวะผู้นำในผู้บริหารเป็นสำคัญ อะไรคือความแตกต่างระหว่างผู้บริหารกับผู้นำ ผู้บริหาร คือ ผู้ที่ทำให้คนอื่นทำงานตามที่ต้องการ ส่วนผู้นำ คือ ผู้ที่ทำให้คนอื่นต้องการทำงานตามที่ต้องการ ดังนั้น ผู้บริหารเชิงพุทธ ต้องมีภาวะผู้นำ คือ มีความสามารถในการจูงใจให้คนเกิดความต้องการอยากปฏิบัติตามคำสั่งของผู้บริหาร บุคคลที่จะเป็นผู้นำ ต้องมีคุณสมบัติสำคัญ ๒ ประการ คือ อุตสาหะสมบัติ หมายถึง ความเพียรพร้อมด้วยคุณสมบัติส่วนตัวที่เหมาะสมกับการเป็นผู้นำ พรหิตปฏิบัติ หมายถึง ความมีน้ำใจในการปฏิบัติงาน เพื่อส่วนรวมและองค์กรของตน^{๕๘}

๒.๔.๕ การกำกับดูแลตามพุทธวิธี

พุทธบัญญัติหมวดวินัยในพระไตรปิฎก ถือได้ว่าเป็นการกำกับดูแลคณะสงฆ์ในยุคนั้น เพื่อเป็นกฎเกณฑ์ในการปกครอง ช่วยให้พระภิกษุและภิกษุณีมีระเบียบวินัยในตนเองระเบียบดังกล่าวนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับการประมวลระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียมประเพณี วิถีชีวิตและวิธีดำเนินการต่าง ๆ ของภิกษุและภิกษุณี พุทธบัญญัติ จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑) อาทิพรหมจริยการศึกษา หมายถึง หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบพญญติ หรือข้อปฏิบัติ อันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นพุทธอาณัติ เพื่อป้องกันความประพฤติเสียหายและได้วางโทษแก่ภิกษุและภิกษุณีผู้ล่วงละเมิดโดยปรับอาบัติหนักบ้าง เบาบ้าง พระสงฆ์จะสวดทุกกึ่งเดือน เรียกว่า พระปาติโมกข์ การประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียกว่า พระสงฆ์ทำอุโบสถ คัมภีร์ที่รวมวินัยสงฆ์สำหรับภิกษุ เรียกว่า ภิกษุปาฏิโมกข์ มีสิกขาบท ๒๒๗ ข้อ สำหรับภิกษุณี เรียก ภิกษุณีปาฏิโมกข์ มีสิกขาบท ๓๑๑ ข้อ ปาฏิโมกข์ มี ๒ ประเภท คือ

(๑) อาณัติปาฏิโมกข์ หมายถึง ปาฏิโมกข์ที่เป็นพระพุทธอาณัติ กล่าวคือ ภิกษุปาฏิโมกข์และภิกษุณีปาฏิโมกข์

(๒) โวาทปาฏิโมกข์ หมายถึง ปาฏิโมกข์ที่เป็นพุทธโอวาท คือ พุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ดังพระพุทธองค์ได้ตรัสในที่ประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันมาฆปุณมีหลังตรัสรู้ได้ ๙ เดือน อรรถกถา

^{๕๗} อ.ต.ก. (ไทย, มหาจุฬา ฯ) ๒๑/๗๐/๑๑๔-๑๑๖., อ.ต.ก. (บาลี) ๒๑/๗๐/๙๗-๙๙.

^{๕๘} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีบริหาร, อ่างแก้ว, หน้า ๑๕-๑๖.

กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในที่ประชุมสงฆ์เป็นประจำตลอด ๒๐ พรรษา ต่อจากนั้น จึงได้รับสั่งให้พระสงฆ์สวดอาณานาปาฏิโมกข์สืบต่อมา^{๕๙}

การกำกับดูแลของพระพุทธเจ้านั้น ทรงบัญญัติด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ หมายถึง ปัญหา เหตุ คดี เรื่อง หรือกรณีที่เกิดขึ้นแล้ว เมื่อกรณีดังกล่าวเกิดขึ้น สงฆ์จะต้องดำเนินการ ซึ่งเป็นปัญหาด้านการ ทะเลาะวิวาท การโจทก์ปรับอาบัติกัน การพิจารณาโทษ หรือการประกอบพิธีกรรมบางอย่าง เช่น การทอดกฐิน การอุปสมบท รวมเรียกว่า อธิกรณ์ ซึ่งเรียกว่า อธิกรณ์สมณะ ๗ ดังมีตัวอย่างในการ กำกับดูแลคณะสงฆ์ ดังนี้

๑) สัมมุขาวินัย คือ การระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้า ข้อกล่าวหาของฝ่ายโจทก์และคำแก้ต่าง ของจำเลย ตัดสินโดยใช้ยึดหลักพระธรรมวินัย

๒) เยภุยยสิกา คือ การระงับอธิกรณ์ด้วยถ้อยเสียงข้างมากเป็นประมาณ ตัดสินโดยยึดเสียง ฝ่ายข้างมาก

๓) ตินวัตถการกะ คือ การระงับอธิกรณ์ด้วยหลักฐานกลับไว้ หยัดไม่ให้ลูกถาม ตัดสินโดยการ ประนีประนอมยอมความกัน การกำกับดูแลที่พระพุทธองค์ได้บัญญัติไว้นั้น เป็นหลักประกันความ มั่นคงและความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์^{๖๐}

อธิกรณ์เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว สงฆ์จำเป็นจะต้องจัดตั้งทำ เป็นเรื่องที่สงฆ์จะต้องดำเนินการ มีทั้งที่เป็นปัญหาด้านการทะเลาะวิวาท การโจทก์ปรับอาบัติกัน การพิจารณาโทษ หรือการประกอบ พิธีกรรมบางอย่าง เช่น การทอดกฐิน การอุปสมบท คำว่า อธิกรณ์ จึงไม่ได้หมายความว่าเฉพาะ เรื่องราวเหตุการณ์ที่เป็นปัญหาเท่านั้น แต่ยังมีความหมายรวมถึงกิจของสงฆ์ที่เป็นหน้าที่และระเบียบ ปฏิบัติ เช่น การอุปสมบทและการทอดกฐิน เจตจำนงของอธิกรณ์ ๒ ประการ คือ

๑) เจตจำนงในทางตรง หมายถึง เรื่องที่เป็นปัญหา เหตุที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในหมู่คณะ เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นแล้วทำลายระเบียบให้เกิดความวุ่นวายในหมู่คณะ หรือปัญหาที่เกิดขึ้นแล้วทำลาย ระเบียบแบบแผนของสังคม ทำให้สังคมส่วนใหญ่ได้รับความเดือดร้อน

๒) เจตจำนงในทางอ้อม หมายถึง กิจที่สงฆ์ร่วมกันทำให้สำเร็จ เช่น การรับกฐิน การ อุปสมบท แม้ว่ากิจนั้นไม่เป็นปัญหาก็ตาม ความหมายของอธิกรณ์ ส่วนใหญ่มักใช้รูปแบบแรก

ดังนั้น การบัญญัติวินัย เป็นเครื่องช่วยให้พระสงฆ์มีวินัย หรือเพื่อเป็นการประเมิตนเอง เมื่อ ตนเองทำผิดพลาดไปจากมาตรฐานที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้และความผิดพลาดนั้นไม่ร้ายแรงถึง ขนาดต้องถูกขับออกจากหมู่คณะ หรือขาดจากเป็นพระภิกษุ แต่ละรูปจะสารภาพความผิดพลาดต่อ

^{๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓๒.

^{๖๐} พระมหาธนาชัย ตนติปาโล (แสนณรงค์), “บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระวิกรมมุนี (บุญรอด ปญญาโร), *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, อ้างแล้ว.

เพื่อนพระสงฆ์ด้วยกัน พิศารภาพเรียกว่า การแสดงอาบัติ ซึ่งลงท้ายด้วยคำมั่นสัญญาว่า จะไม่ทำผิดอย่างนั้นอีกต่อไป เพื่อเป็นเครื่องเตือนจะให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว พระพุทธทรงกำหนดให้พระภิกษุนำศีลสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้เหล่านั้น มาสวดให้กันและกันฟังทุกกึ่งเดือนในวันพระ ๑๕ คำ ประเพณีปฏิบัตินี้เรียกว่า การสวดปาฏิโมกข์ ในตอนจบของศีลสิกขาบทแต่ละข้อ ผู้สวดก็จะถามที่ประชุมสงฆ์ว่า “กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธํ” แปลว่า ท่านทั้งหลายบริสุทธิ์ในศีลสิกขานี้แล้วหรือเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงกำหนดวิธีการในการกำกับดูแล เพื่อให้พระสงฆ์มีวินัยในตนเอง หรือการประเมินตนเองและมีการกระจายอำนาจให้คณะสงฆ์กำกับดูแลกันเอง^{๖๑}

สรุปว่า หลักการสอนของพระพุทธองค์ ก่อนอื่นทรงศึกษาและเลือกบุคคลอย่างละเอียด จะเห็นได้จากพุทธกิจที่ทรงใช้ เช่น ในเวลาใกล้รุ่งจะทรงตรวจดูสัตว์โลกผู้สมควรที่จะได้รับพระกรุณา กล่าวคือจะวิเคราะห์ผู้ฟัง หรือเลือกบุคคลที่จะไปโปรด การกำหนดรู้บริบทของผู้ฟัง พระพุทธองค์จะทรงกำหนดรู้ถึงคุณลักษณะภูมิหลังของผู้ฟัง เช่น เพศ วัย ฐานะ ความเป็นอยู่ สภาพแวดล้อม ชุมชนจารีตประเพณี อุปนิสัย ระดับสติปัญญา แล้วจึงกำหนดเนื้อหาสาระที่จะทรงใช้สอน ขั้นตอนการเลือกธรรมที่จะนำมาสอน นับว่าเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่า ผู้ฟังย่อมมีความพร้อม มีคุณสมบัติบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน มีอินทรีย์ที่แก่กล้าต่างกัน การกำหนดเนื้อหาสาระที่มีความยากง่ายให้ตรงกับความต้องการของผู้รับฟัง ย่อมจะส่งผลต่อการรับรู้ธรรมะของผู้ฟังทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงติดตามผลความคืบหน้าในเรื่องที่ทรงสอนไปอยู่เสมอ กรณีศึกษา เช่น ทรงมอบหมายให้พระสารีบุตรเถระ เป็นพระอุปัชฌาย์ให้การอุปสมบทแก่พระราชนัดดาผู้บวชเมื่อตอนแก่ ภายหลัง เมื่อพระสารีบุตรนำเข้าเฝ้า ได้ตรัสถามถึงความเป็นไปของพระราชนัดดา พระสารีบุตรก็ทูลว่า พระราชนัดดาเป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย เหล่านี้ เป็นพุทธกิจที่พระพุทธองค์ที่ทรงสอนชาวโลก กล่าวคือ เป็นบรมครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนั่นเอง

^{๖๑} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), *พุทธวิธีบริหาร*, อ่างแล้ว, หน้า ๑๙-๒๐.